

Ηθικές Αξίες και Κοινωνική Ευημερία

Ελένη Παπαγεωργίου

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία γίνεται προσπάθεια μελέτης της θέσης, της σημασίας και του ρόλου των Ηθικών Αξιών για την Κοινωνική Ευημερία. Η συγκεκριμένη προσέγγιση αποσκοπεί στην ανάδειξη και στην ανάδυση της χρησιμότητας και σπουδαιότητας ούτως ώστε να υφίστανται οι προϋποθέσεις για να καθίσταται δυνατή η επίτευξη της Κοινωνικής Ευημερίας.

Η εργασία αποτελείται από τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα αφορά τη θεωρητική προσέγγιση, δηλαδή ορίζονται οι έννοιες των Ηθικών Αξιών και της Κοινωνικής Ευημερίας καθώς και παράγοντες που προσδιορίζουν αυτές τις έννοιες αλλά και αλληλένδετα στοιχεία με αυτές. Πρόκειται δηλαδή για την αποσαφήνιση και την εκτενή περιγραφή της απαραίτητης ορολογίας. Σκοπός της δεύτερης ενότητας είναι η ανάλυση της οικονομικής- μαθηματικής ανάλυσης της επίτευξη της Κοινωνικής Ευημερίας ως ακρογωνιαίο λίθο για την ανάπτυξη και δόμηση της στο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό γίνεσθαι. Στην Τρίτη ενότητα, αναπτύσσεται ακόμα όλο το πλέγμα στρατηγικών και πολιτικών αλλά και των εργαλείων που απαιτούνται προκειμένου το μοντέλο Ηθικών Αξιών και Κοινωνικής Ευημερίας που οικοδομείται να είναι άρτιο συνδεδεμένο με τις αρχικούς στόχους και προϋποθέσεις που έχουν τεθεί , αλλά και τις απαραίτητες προϋποθέσεις ώστε αυτό να είναι εφικτό και ρεαλιστικό.

1. Ηθικές Αρχές και Κοινωνική Ευημερία

Προσέγγιση Ηθικής

Ένα από τα κυρίαρχα ζητήματα που παραμένει να απασχολεί την ανθρώπινη διανόηση είναι η θεωρία σχετικά με την ανάπτυξη της ηθικότητας, με απώτερο σκοπό την εδραίωση ευπρεπών λειτουργιών στις ανθρώπινες σχέσεις. Η πρόοδος αυτών των αρχών ταυτίζεται με την εξελικτική πορεία του ανθρώπινων επιτευγμάτων, επηρεασμένη την εκάστοτε ιστορική συγκυρία αλλά και με την τάση του ανθρώπου να συνυπολογίζει μελλοντικές προκλήσεις για να μη διαταραχθεί η αρμονία της ανθρώπινης ύπαρξης. Η ηθικότητα του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου, αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος της φιλοσοφίας, της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της οικονομίας, θρησκείας και της εκπαίδευσης. Ως προς την ορολογία της ηθικότητας αναφέρεται στην εσωτερική κατάσταση στάσεων, κινήτρων και συναισθημάτων που προσανατολίζουν αταλάντευτα την εσωτερική διάθεση και την εξωτερική πράξη προς τις γενικής αποδοχής ηθικές αξίες, οι οποίες όταν εφαρμοστούν, εξασφαλίζουν τα δικαιώματα των ατόμων και έτσι συμβάλλουν στην ευημερία τους (Nucci, 1997). Βέβαια η ηθική πράξη η οποία αποτελεί και το ζητούμενο, δεν εξαρτάται μόνο από τα επίπεδα ηθικής της προσωπικότητας που καθορίζουν την ηθική συμπεριφορά αλλά και από τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες βρίσκεται κατά περίπτωση το άτομο (Elkind, 2001)

Η ηθική είναι ένα είδος αρετής κατά τον Αριστοτέλη στα « Ηθικά Νικομάχεια». Αποτελείται από κανόνες, έθιμα, συνήθειες ή αρχές που ρυθμίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά προς την κοινωνική ευημερία. Η ηθικότητα είναι εκείνο το μέρος της προσωπικότητας που εκφράζει το δεσμό του ατόμου με την κοινωνία (Hoffman, 1992). Η ηθική είναι εκείνο το τμήμα της προσωπικότητας που εκφράζει το δεσμό του ατόμου με την κοινωνία (Βοσναδάκη, 1992) Η ψυχολογική βάση της ηθικότητας είναι συναισθηματικής φύσης και αναφέρεται σε συναισθήματα όπως είναι η ντροπή, η ενοχή, η ενσυναίσθηση, η συμπάθεια που τροφοδοτούν την ηθικό-κοινωνική συμπεριφορά (Samay, 1986).

Ο ρόλος της ενσυναίσθησης ως κινήτρου ηθικό-κοινωνικής συμπεριφοράς αναπτύσσονται εκ των υστέρων μέσα από τις διαπροσωπικές σχέσεις. Ο σημερινός ορθολογισμός υποστηρίζει ότι η ηθικότητα αναπτύχθηκε αρχικά ως ένα σύνολο πεποιθήσεων για τον ορισμό του καλού και αγαθού, εν συνεχεία εξελίχθηκε ως ένα σύστημα κοινωνικό-πολιτισμικών αξιών και σχεδόν ταυτόχρονα πήρε τη μορφή ιδεολογικών κανόνων για τον προσδιορισμό των υποχρεώσεων του κράτους απέναντι στους πολίτες και αντίστροφα. Όμως, η διαπίστωση ότι ένας αριθμός συνθηκών και αναγκών έχουν τη δυναμική να επιφέρουν αρνητικές συνέπειες στην ανθρώπινη ύπαρξη, ανεξαρτήτως γεωγραφικών συνόρων και τοπικών ιδιαιτεροτήτων, έχει αποτελέσει παράγοντα έγερσης παγκόσμιων ηθικών αντιλήψεων. Οι ηθικές αυτές αντιλήψεις ξεπερνούν το επίπεδο των σχέσεων των ανθρώπων μεταξύ τους και με το κράτος, για να συμπεριλάβουν τη σχέση με το φυσικό περιβάλλον, στο οποίο εντάσσεται το σύνολο των δραστηριοτήτων τους.

Προτού προχωρήσουμε σε μια περισσότερο ενδελεχή ανάλυση των όρων ηθικής και κοινωνικής ευημερίας, κρίνεται σκόπιμο στην παρούσα ανάλυση να αποδοθεί δαιασηθικά τουλάχιστον ο όρος κοινωνία.

Κοινωνία

Η ανθρώπινη φύση διακατέχεται από έντονη ροπή προς κοινωνικότητα. Από τις απαρχές της ανθρώπινης οντότητας στη γη δημιουργήθηκαν διάφορες κοινωνικές ομάδες, λόγω των κοινωνικών ενστίκτων. Οι πρώτες μορφές ήταν αυτή της οικογένειας και της φυλής αργότερα. Ο Αριστοτέλης στα « Πολιτικά» τονίζει την κοινωνικότητα της ανθρώπινης φύσης λέγοντας ότι ο άνθρωπος είναι «φύσει πολιτικόν ζώον». Η κοινωνία αποτελεί το φυσικό πλαίσιο το οποίο μέσα στο οποίο ο άνθρωπος ως κοινωνική οντότητα διαμορφώνει την προσωπικότητα του, μέσω της κοινωνικής συμβίωσης. Η κοινωνική συμβίωση κατά κανόνα δεν είναι ομαλή διαδικασία. Μέσω της κοινωνικής συμβίωσης αναδύονται οι διαφορές και οι αντιθέσεις των μελών της και ταυτόχρονα αναδεικνύεται η ανάγκη των κανόνων προκειμένου να είναι δυνατή και εφικτή η συνύπαρξη των ατόμων μέσα στα φυσικά πλαίσια της κοινωνία. Συγκεκριμένα, τα μέλη της κοινωνίας οφείλουν να προσαρμόζουν τις συμπεριφορές τους προς ορισμένους κανόνες.

Οι κανόνες αυτοί έχουν τις εξής διαστάσεις: είτε θεσπίζονται και κατ' επέκταση έχουν τη μορφή της επιβολής από την οργανωμένη κοινωνία του κράτους προς τους πολίτες – μέλη της οργανωμένης κοινωνίας, είτε προέρχονται από την συνείδηση του ανθρώπου, είτε πρόκειται για συνήθειες διαμορφωμένες από την κοινωνική ζωή (Βάρκα-Αδάμη Α., 2005) .

Δίκαιο και Ηθική-Ηθικοί Κανόνες

Οι κανόνες της ηθικής αφορούν βασικές προϋποθέσεις κοινωνικής συμβίωσης και είναι ανεξάρτητες από πολιτιστικές και γεωγραφικές διαφοροποιήσεις. Η ηθική αναφέρεται στον άνθρωπο ως ατομικό στοιχείο και επιδιώκει τη βελτίωση και καλλιέργεια των εσωτερικών του διαθέσεων (Kohlberg L., 1984). Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμο να αποδοθεί ο ορισμός του όρου Κανόνες, ούτως ώστε να μπορούμε να διακρίνουμε τις διαφορές του από τους Κανόνες της Ηθικής.

Κανόνες

Η πρώτη διάσταση αφορά το δίκαιο της κάθε Πολιτείας και εκφράζουν τις κοινωνικοπολιτικές επιλογές των θεσπιζόντων. Οι κανόνες Δικαίου λόγω της δυναμικής της επιβολής ή της απαγόρευσης που τους χαρακτηρίζουν, διακατέχουν ιδιαίτερη θέση στο κοινωνικό πλαίσιο. Η έννοια της εξαναγκαστικού στοιχείου δεν έχει την έννοια της βίας ή αυθαιρεσίας αλλά την έννοια της εξομάλυνσης και του διακανονισμού των διαφορετικών συμφερόντων και την έννοια της εναρμόνισης και εξισορρόπησης των κοινωνικών σχέσεων με πνεύμα ισότητας και δικαιοσύνης.

Τα κύρια χαρακτηριστικά των κανόνων της ηθικής και οι διαφορές τους από τους κανόνες δικαίου είναι (Βάρκα-Αδάμη Α. 2005) :

- Οι κανόνες της ηθικής πηγάζουν από τον ίδιο τον άνθρωπο και από τη συνείδηση του πρόκειται για αυτόνομους κανόνες, ενώ οι κανόνες δικαίου είναι ανεξάρτητοι από την ατομική θέληση, θεσπίζονται από την Πολιτεία και πρόκειται για ετερόνομους κανόνες.

- Οι κανόνες της ηθικής απευθύνονται στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου, στη σκέψη του, στη συνείδηση του και επιδιώκουν να λειτουργήσει ο άνθρωπος με γνώμονα το καλό, όχι γιατί επιβάλλεται αλλά γιατί υπαγορεύεται από τη συνείδηση του. Αντίθετα, οι κανόνες του δικαίου αξιώνουν μια εξωτερική συμπεριφορά, καθώς επιβάλλουν την εξωτερική συμμόρφωση του ανθρώπου προς τις επιταγές τους, ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη αιτία για την οποία το άτομο θα συμμορφωθεί (σεβασμός της περιουσίας ή της ζωής του άλλου, φόβος τιμωρίας του άλλου και άλλα.). Σε αντιδιαστολή βρίσκονται οι κανόνες του «ουκ επιθυμήσεις όσα τω πλησίον σου εστί», « αγάπα τον πλησίον σου ως εαυτόν», καθώς απευθύνονται στην εσωτερική διάθεση και σκέψη, στον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου και τον παροτρύνουν στην πραγμάτωση της αξίας του καλού.
- Οι κανόνες της ηθικής δεν είναι επιτακτικοί. Η παράβαση τους δεν έχει ως συνέπεια την επιβολή κυρώσεων κατά του παραβάτη. Η παράβαση τους μπορεί να επιφέρει ενεργοποιήσει το συναισθηματικό κόσμο του ανθρώπου προκαλώντας τύψεις συνειδήσεως ή κοινωνική αποδοκιμασία. Οι διαστάσεις αυτών των συνεπειών εξαρτώνται από τις προσωπικές αρχές κάθε ατόμου και ορισμένες φορές μπορεί να είναι τόσο ισχυρές που μπορεί να συγκριθούν με τη δύναμη του κρατικού εξαναγκασμού. Ουσιαστικά, οι μηχανισμοί ελέγχου της τήρησης τους βρίσκονται μέσα στην ίδια την ανθρώπινη προσωπικότητα. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο χαρακτήρας τέτοιων επιταγών όπως η προστασία των παιδιών, η μη αφαίρεση της ανθρώπινης ζωής, η υποχρέωση να λέγεται η αλήθεια, η τήρηση των υπεσχημένων, ο σεβασμός των περιουσιακών δικαιωμάτων εμπεριέχει την έννοια του καθολικού-πανανθρώπινου και συνδέονται άρρηκτα με τη συνοχή και τη λειτουργικότητα των κοινωνικών ομάδων.

Επί της ουσίας μιλάμε για κοινωνικές κατασκευές που η ανάγκη της δημιουργίας τους κρίθηκε επιτακτική για την επίλυση κοινωνικών επαναλαμβανόμενων προβλημάτων που προκύπτουν από την ανθρώπινη φύση. Ενώ αποσκοπούν στη διατήρηση κατάλληλων κοινωνικών σχέσεων για θέματα και συμφέροντα ιδιαίτερης σημασίας. Ωστόσο η ύπαρξη τέτοιων γενικών κανόνων και επιταγών δεν σημαίνει ότι είναι καθολική η τήρηση τους, όπως προαναφέρθηκε. Όταν υπάρχει σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ των κοινωνικών μονάδων τότε υπάρχει και παραβίαση (Warnock G.J., 1971).

Η εμφάνιση ηθικών κανόνων μπορεί να προσεγγισθεί με το « Δίλημμα του Φυλακισμένου» που δίνει δυνατότητες εξόδου και έχει ως βασική παραδοχή ότι τα αναμενόμενα οφέλη από την εγκατάλειψη του παιχνιδιού είναι μικρότερα από εκείνα που θα είχαν οι παίκτες υπό συνθήκες αμοιβαίας συνεργασίας αλλά ψηλότερα από τα αντίστοιχα της αμοιβαίας απόκλισης (Vanberg V., Cogleton R. D 1992).

Δηλαδή αν οι συμμετέχοντες αντιμετωπίζουν τα προβλήματα αποκλίνουσας συμπεριφοράς, πρώτα επιχειρούν να τα επιλύσουν με ανταποδοτική στάση ή απειλή αποχώρησης και αποχωρούν μόνο, αν πείθονται ότι δεν υπάρχουν δυνατότητες συνεργασίας.

Υπό αυτές τις προϋποθέσεις διαμορφώνεται μια φρόνιμη ηθική στρατηγική που δεν παίρνουν θέσεις ελεύθερων επιβατών και με επιλογή στρατηγικής συνεργασίας σε κάθε τέτοια περίπτωση. Σε περίπτωση μη συνεργασίας κάποιου παίκτη με τους άλλους και οι άλλοι δε συνεργάζονται μαζί του, τότε τα πλεονεκτήματα συνεργασίας χάνονται για όλους. Η λύση του παιχνιδιού που αποτελεί και τη βέλτιστη επιλογή αντιστοιχεί στον κοινωνικό χώρο στην εμφάνιση ηθικών κανόνων με εξαρτημένο χαρακτήρα, δηλαδή μεταξύ ατόμων που συνδέονται μεταξύ τους με αμοιβαία εμπιστοσύνη και αναμένεται φυσικά ότι οι άλλοι θα τηρήσουν αυτούς τους κανόνες. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι ηθικοί κανόνες χαρακτηρίζονται με περιορισμένη προσωπική ισχύ και όχι απολυτότητα: δεν ισχύουν έναντι εκείνων που δεν τους τηρούν. Η ηθική επιταγή της τήρησης μιας υπόσχεσης χάνει τη δεσμευτική της χαρακτήρα, αν ο δέκτης της υπόσχεσης δεν τηρεί τη δική του υπόσχεση (Trivers R.L., 1971).

Οι ηθικοί κανόνες δεν είναι προϊόντα συλλογικών αποφάσεων αλλά αυτοφυή αποτελέσματα κοινωνικών διαδράσεων μέσω μηχανισμών αόρατου χεριού, υπό την έννοια μη επιδιωκόμενου αποτελέσματος πράξεων ανθρώπων που επιδιώκουν ικανοποίηση του ίδιου συμφέροντος. Αν δύο κοινωνικές μονάδες προσδοκούν από τη συνεργασία τους μεγαλύτερη χρησιμότητα από όση θα είχαν αν δρούσαν μεμονωμένα και επιβεβαιώνονται στην προσοχή αυτή, θέτουν τα θεμέλια μιας διαδικασίας μάθησης που οδηγεί στην προσδοκία αυτή, θέτουν τα θεμέλια μιας διαδικασίας μάθησης που οδηγεί στην αναγνώριση των θετικών αποτελεσμάτων της έντιμης συμπεριφοράς. Διεύρυνση του μικρού αυτού πυρήνα συνεργασίας και δημιουργία νέων πυρήνων φέρνουν τελικά τη γενική αποδοχή των επιταγών της εντιμότητας και της τήρησης των υπεσχημένων. Η διαδικασία μάθησης και η διάχυση των πληροφοριών για τα θετικά αποτελέσματα ευημερίας της συνεργασιακής συμπεριφοράς διαμορφώνουν ηθικούς κανόνες ως κοινό πνευματικό κτήμα της ανθρωπότητας και αποτελεσματικό εργαλείο λύσης των προβλημάτων της κοινωνικής ζωής γι' αυτό ισχύουν μόνο έναντι εκείνων που τους τηρούν. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι κανόνες αυτοί δεν εσωτερικεύονται άκριτα. Η τελική τους αποδοχή γίνεται ύστερα από προσωπικές εμπειρίες της χρησιμότητας τους και μέσα από επαναλαμβανόμενες επικοινωνιακές διαδικασίες που οδηγούν στην τελική κρίση ότι η ad hoc αξιολόγηση των συνεπειών κάθε απόφασης έχει συγκριτικά χαμηλότερα αποτελέσματα ευημερίας. Παράλληλα με τις διαδικασίες μάθησης δημιουργούνται και συναισθήματα ενοχής για ίδιες παραβάσεις άλλων που συνδέονται με επαναλαμβανόμενες καταστάσεις και προκαλούν την εντύπωση ότι οι ηθικοί κανόνες και οι ηθικές κρίσεις έχουν απόλυτο χαρακτήρα (Mackie J., 1985) .

Ως προϊόντα κοινωνική εξέλιξης, οι κανόνες ηθικής μπορούν να ενταχθούν στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών θεσμών και να προσφέρουν πρόσφορο έδαφος για εξήγηση διαφόρων φαινομένων ούτως ώστε να κατανοήσουμε και ύστερα να είμαστε σε θέση να αντιμετωπίσουμε διάφορα προβλήματα της κοινωνίας.

Η αξιολόγηση των θεσμών

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν τα προϊόντα των εξελικτικών διαδικασιών είναι πάντοτε τα καλύτερα δυνατά. Στην περίπτωση των κοινωνικών θεσμών δεν προσφέρουν πάντοτε λύσεις που μεγιστοποιούν την κοινωνική ευημερία. Αυτό που μπορεί να ειπωθεί είναι ότι οι προσπάθειες παρέμβασης στις λειτουργίες τους με κοινωνικοπολιτικά μέσα φέρνουν κατά κανόνα αρνητικά αποτελέσματα. Η εξέλιξη των θεσμών δεν είναι μια φυσική βιολογική διαδικασία που οδηγεί στην επιλογή και επικράτηση του ικανότερου να αντιμετωπίσει τις συνθήκες του περιβάλλοντος. Αν οι θεσμοί που επιβιώνουν ανταποκρίνονται στις επιθυμίες των ανθρώπων που αφορούν εξαρτάται από μια σειρά προϋποθέσεων που συνδέονται με την καταλληλότητα τους να εκπληρώνουν τις επιθυμίες αυτές. Τα άριστα αποτελέσματα των αγορών οφείλονται στο γεγονός ότι οι αγοραίες διαδικασίες ρυθμίζονται από κανόνες που προστατεύουν περιουσιακά δικαιώματα, κάνουν υποχρεωτικές τις συμβάσεις, αποκλείουν βίαιες ή δόλιες συναλλαγές και χρησιμοποιούν ατομικές επιλογές ως μέσο κατανομής των αγαθών σε διάφορες χρήσεις τους. Χωρίς κατάλληλους θεσμούς, με μη θεσμικά διαμορφωμένες (φυσικές) διαδικασίες, οι αγορές θα ήταν αδύνατες ή θα είχαν αρνητικά αποτελέσματα. Με ανάλογο τρόπο και οι εξελικτικές διαδικασίες των θεσμών πρέπει να έχουν περιορισμούς που να τις οργανώνουν και να τις οδηγούν σε άριστα αποτελέσματα, περιορισμούς που να αναγκάζουν τα προϊόντα της «φυσικής» επιλογής να προσαρμόζονται στις επιθυμίες των ανθρώπων. Παρόλο που η άμεση κοινωνικοπολιτική παρέμβαση στη διαμόρφωση των θεσμών φαίνεται να υπερβαίνει τα όρια της ανθρώπινης λογικότητας, δύναται η παρέμβαση αυτή να πάρει τη μορφή της διαμόρφωσης προϋποθέσεων που οδηγούν μακροχρόνια στην εξελικτική διαμόρφωση κοινωνικά πρόσφορων θεσμών. Η διατύπωση σε αυτές τις βάσεις γενικών αρχών μιας οικολογίας των θεσμών, ώστε να ανταποκρίνονται στις προτιμήσεις μας και τα συμφέροντα μας, είναι ένα δύσκολο εγχείρημα που βρίσκεται ακόμα και σήμερα στις απαρχές του. Η αδυναμία να ξέρουμε τώρα ποιες θεσμικές επιλογές είναι περισσότερο επιθυμητές στις κοινωνικές ομάδες του αύριο δεν πρέπει να γίνει εμπόδιο στην έρευνα των γενικών χαρακτηριστικών των εξελικτικών διαδικασιών που οδηγούν στους προσφορότερους κοινωνικούς θεσμούς.

Η αναφορά στα ενδιαφέροντα ή στις προτιμήσεις των κοινωνικών μονάδων ως κριτήριο αξιολόγησης των θεσμών λύνει μεν το μεθοδολογικό πρόβλημα της αξιολόγησης υπέρ μιας ατομιστικής προσέγγισης αλλά αφήνει ανοικτό το πρόβλημα, ώστε να αποτελέσουν τη βάση λειτουργικής αξιολόγησης των επιμέρους θεσμών.

Τα κριτήρια της αξιολόγησης

Τα σημαντικότερα κριτήρια αξιολόγησης κανόνων και θεσμών στο χώρο των ατομιστικών προσεγγίσεων είναι: ευημερία, ελευθερία, δικαιοσύνη ως ουσιαστικά κριτήρια, συναίνεση ως διαδικαστικό κριτήριο (Mill J. St. 1969) .

Η ευημερία (χρησιμότητα) με την αρχική της μορφή ως μέτρου ευχαρίστησης που μπορούσε να λάβει διυποκειμενική ποσοτική έκφραση και τη μεταγενέστερη αποψυχολογικοποίηση της με την κατηγορία της προτίμησης φιλοδοξούσε να εκφράσει εννοιολογικά την αυτονομία του ελεύθερου πολίτη που δεν αναγνωρίζει άλλη πηγή εξουσίας από την προσωπική του βούληση άμεσα ή έμμεσα εκφρασμένη (Γέμτος Π. Α., 2001) . Στη σύγχρονη μορφή τους τα ωφελιμιστικά προσανατολισμένα προς τη χρησιμότητα κριτήρια αξιολόγησης θεσμών εξειδικεύονται ως προς το κριτήριο Pareto και το κριτήριο Kaldor-Hicks. Συγκεκριμένα, το κριτήριο Pareto προϋποθέτει αύξηση της ευημερίας όλων των μετεχόντων έχει περιορισμένη πρακτική ισχύ, υπό την έννοια ότι υπάρχουν εκούσιες συναλλαγές, κατά το θεώρημα του Coase.

Το κριτήριο Kaldor-Hicks εκλαμβάνει μια κατάσταση ως αξιολογικά ανώτερη, αν οι κερδισμένοι μπορούν να αποζημιώσουν τους χαμένους-χωρίς πρακτικά να χρειάζεται να το κάνουν, και να έχουν καθαρή αύξηση της ευημερίας τους. Υπάρχει εφαρμογή στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, καθώς οι νέες ρυθμίσεις επιφέρουν ζημίες και ωφέλειες στους ενδιαφερόμενους. Σε γενικές γραμμές εφαρμόζεται το κριτήριο Marsall-Posner που στηρίζεται σε χρηματική αποτίμηση, δηλαδή σε μέτρηση των μετεχόντων με βάση ότι το χρήμα είναι καλό μέτρο χρησιμότητας.

Ως προς την ελευθερία ορίζεται ως κριτήριο αξιολόγησης υπό το πρίσμα των εξωτερικών καταναγκασμών και εμφανίζεται ως δικαίωμα σεβασμού στην ανθρώπινη αυτονομία και αξιοπρέπεια. Ουσιαστικά κινείται στα πλαίσια του ωφελιμισμού, πράγμα το οποίο παραπέμπει την ελευθερία σε θεωρίες χρησιμότητας και ανθρώπινης ευτυχίας ως τελικούς σκοπού της ανθρώπινης ηθικότητας. Η ευτυχία ορίζεται ως η δυναμική τελολογία ενός προοδευτικού όντος (J.St. Mill) δηλαδή του ανθρώπου και νοείται ως η πλήρης ανάπτυξη της αυτόνομης και ελεύθερης προσωπικότητας, ώστε οι θεσμοί που μεγιστοποιούν τη συνολική ευημερία συνεπάγονται αναγκαία προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων και ελευθεριών. Η αξιολόγηση των θεσμών με κριτήριο την προστασία δικαιωμάτων και ελευθεριών γίνεται λειτουργικότερη αν συνοδευτεί από ανάλυση συνεπειών των σχετικών ρυθμίσεων και αξιολόγηση των συμβολών τους στη συνολική ευημερία.

Εν συνεχεία η δικαιοσύνη ως τυπική αρχή της ίσης μεταχείρισης των ίσων ή του εκάστω τα εαυτού αποδίδονται δύσκολα μπορεί να διαμορφωθεί ως αυτοτελές λειτουργικό κριτήριο αξιολόγησης θεσμών. Η ελευθερία συνδέεται και με άλλες αξίες ή δικαιώματα που προκύπτουν είτε από ένα κοινωνικό συμβόλαιο είτε από μια ιστορία κοινωνικής ομάδας. Δικαιοσύνη ως κρίση σύμφωνα με αρχές που θεμελιώνουν δικαιώματα χωρίς αναφορά στα αποτελέσματα τους εκφράζει την παραδοσιακή αντίληψη στο χώρο ως αποκατάσταση του τρωθέντους δικαίου, χρειάζεται όμως περαιτέρω θεωρητική υποστήριξη για να διατυπωθούν λειτουργικά κριτήρια διαφορών. Ως ειδική έννοια δικαιοσύνης είναι η διανεμητική δικαιοσύνη και χρησιμοποιείται ως κριτήριο αξιολόγησης που προσανατολίζεται όχι στο συνολικό αποτέλεσμα ευημερίας αλλά στη διανομή αποτελεσμάτων αυτών στα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας. Η τάση προς ισότητα της διανομής φαίνεται να διασφαλίζεται, αν τα αποτελέσματα των θεσμών μετρώνται σε μονάδες χρησιμότητας, λόγω νόμου φθίνουσας οριακής χρησιμότητας. Αν ωστόσο η μέτρηση γίνεται σε χρήμα είναι δυνατό σε βραχυχρόνια περίοδο η αύξηση της συνολικής ευημερίας να συνοδεύεται από ανισότερη διανομή της μεταξύ των ενδιαφερομένων.

Τα συναινετικά κριτήρια αξιολόγησης των θεσμών κινούνται στην παράδοση των θεωριών κοινωνικού συμβολαίου και στη νεότερη έκφραση τους στο έργο. Η διαφοροποίηση τους από τα αντίστοιχα ωφελμιστικά γίνεται με μετάθεση της αξιολόγησης στο χώρο λήψης των αποφάσεων και την αποσύνδεση της από τις συνέπειες των θεσμικών ρυθμίσεων. Η διαφοροποίηση τους από τα αντίστοιχα ωφελμιστικά γίνεται με μετάθεση της αξιολόγησης στο χώρο λήψης των αποφάσεων και την αποσύνδεση της από τις συνέπειες των θεσμικών ρυθμίσεων. Τα ορθολογικά υποκείμενα είναι δυνατό να συναινούν στην επιλογή ενός θεσμού για λόγους που δεν έχουν σχέση με την αύξηση της ευημερίας τους, όπως παραδείγματος χάριν διανεμητικής δικαιοσύνης ενώ αύξηση της ευημερίας από μια νέα ρύθμιση διότι αυξάνει την προσφορά αγαθών από άλλους Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η αξιολόγηση ενός θεσμού μπορεί να γίνει μόνο ωφελμιστικά μπορούν να αξιολογηθούν όσο τουλάχιστον δεν αναμένονται από τους ενδιαφερόμενους.

Η σύγκρουση χρησιμότητας και ελευθερίας που δημιουργεί σε ορισμένες περιπτώσεις η εφαρμογή των ωφελμιστικών και των συναινετικών κριτηρίων επιχειρείται να λυθεί με την καθιέρωση ατομικών δικαιωμάτων.

Η λειτουργική προτεραιότητα της ευημερία

Η ανθρώπινη ευτυχία ως μέγεθος δεν επιδιώκεται ή επιτυγχάνεται ως αυτό καθαυτό αλλά ως επακόλουθο της απόκτησης άλλων αγαθών ή της ικανοποίησης άλλων επιδιώξεων (παράδοξο του ηδονισμού). Η σύνδεση της με άλλες αξίες όπως ελευθερία και δικαιοσύνη είναι φυσικά εννοιολογική, αλληλοεξαρτώμενη αλλά και εργαλειακή. Ως εργαλειακή ορίζεται καθώς μόνο μέσω αυτών είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί. Κατά τα άλλα τα αποτελέσματα ευημερίας της ικανοποίησης των άλλων αξιών μπορεί να αποτελέσουν τον κοινό παρανομαστή για τη συγκρισιμότητα, την ιεραρχία και την εφαρμογή του συστήματος αξιών στον κοινωνικό χώρο. Η ευημερία προσφέρει ένα έμμεσο λειτουργικό κριτήριο αξιολόγησης των άλλων κριτηρίων που από μόνα τους δεν επιτρέπουν ασφαλή αξιολόγηση κανόνων και θεσμών. Δια μέσου των αποτελεσμάτων της ευημερίας επιτυγχάνεται σαφέστερη εννοιολογική εξειδίκευση των δικαιωμάτων ελευθερίας αλλά και της ηθικότητας της διανομής των εισοδημάτων και αγαθών.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι στην ευημερία πρέπει να αναγνωρισθεί η λειτουργική προτεραιότητα για τη θεμελίωση της αξιολόγησης κοινωνικών κανόνων και θεσμών καθώς η ευημερία λειτουργεί ως ένα είδος μετακριτηρίου ιεραρχικής διάρθρωσης των άλλων κριτηρίων που επιτρέπει ικανά πρακτικά αποτελέσματα στην επιλογή αποτελεσματικών συμπεριφορικών προτύπων και τη ρύθμιση κοινωνικών συγκρούσεων και διαφορών.

Όμως απαιτείται και η συναίνεση ως διαδικαστικό κριτήριο ούτως ώστε να περιορίζει τη λειτουργικότητα της στην αξιολόγηση των θεσμών και κανόνων. Η συναίνεση απαιτεί για την εφαρμογή της μεγαλύτερο όγκο πληροφοριών από την ευημερία καθώς για να μετακινηθεί κάποιος στις επάνω καμπύλες αδιαφορίας αλλά και η κάλυψη των μέσων αυτής της μετακίνησης, μπορεί να θέλει να γίνει πλούσιος αλλά όχι με κάθε μέσο. Ακόμα, δύσκολα θεμελιώνει λόγω έλλειψης σχετικής πληροφόρησης σύγκριση θεσμών. Η συναίνεση δεν μπορεί να εκληφθεί ως ένα μη αναγώγιμο μέγεθος, ως απλή έκφραση και πράξη ελευθερίας αλλά πρέπει να συμπληρωθεί με κριτήρια ορθολογικότητας. Βέβαια μπορεί να είναι διαδικαστικά, πραγματική όμως προσφορά για τη λειτουργική αξιολόγηση των θεσμών δίνουν ουσιαστικά κριτήρια, όπως το κριτήριο της ευημερίας. Σε αυτή την περίπτωση όμως η συναίνεση χάνει τον αυτοτελή της χαρακτήρα και μετατρέπεται σε στοιχείο του γενικότερου αυτού κριτηρίου.

Η υπεροχή της ευημερίας ως λειτουργικού αξιολογικού κριτηρίου κανόνων και θεσμών αποδεικνύεται σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνίας. Το κριτήριο της ευημερίας οδηγεί σε σύγκριση κόστους-ωφελειών, ώστε να είναι μετρήσιμες και αξιόπιστες οι προσβολές στο συνολικό μέγεθος της ευημερίας. Η ευημερία χωρίς να θεμελιώνει αξιολογικά την ελευθερία λειτουργεί ως μετακριτήριο οριοθέτησης της ελευθερίας δράσης στον κοινωνικό χώρο.

Γενικές Αρχές της Οικονομικής Ανάλυσης του Δικαίου

Η σύγχρονη Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου προσφέρει μια βάση γόνιμης συνεργασίας της Οικονομικής και της Νομικής Επιστήμης. οι ρίζες της βρίσκονται στο έργο Smith, στις ριζοσπαστική και πρακτική προσέγγιση του ωφελιμισμού. Η θεωρητική θεμελίωση και συγκρότηση γίνεται στο πλαίσιο της Μικροοικονομικής Θεωρίας και της Οικονομικής Ευημερίας. Έτσι δημιουργείται η θεωρία δικαίου τόσο για την εξήγηση και πρόβλεψη των συνεπειών των νομικών ρυθμίσεων, οικονομικό συμπεριφορικό υπόδειγμα:

Η Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου στηρίζεται στο επεξεργασμένο οικοδόμημα της Μικροοικονομικής Θεωρίας και στο υπόδειγμα του *homo economicus* στις διάφορες παραλλαγές του, συμπεριλαμβανομένης και της θεωρίας παιγνίων που επιτρέπουν ικανοποιητική εξήγηση και πρόβλεψη της ατομικής ανθρώπινης συμπεριφοράς και των κοινωνικών θεσμών. Ως αξιολογική-ρυθμιστική προσέγγιση εφαρμόζει τα βασικά θεωρήματα της Οικονομικής της Ευημερίας που κάνουν δυνατές σχετικά ακριβείς αξιολογήσεις με κριτήρια ευημερίας και αποτελεσματικότητας.

Στο μέτρο που η μεγιστοποίηση της ευημερίας είναι σκοπός των κανόνων του Δικαίου η ΟΑΔ παρέχει ασφαλείς βάσεις για τη σωστή ερμηνεία και εφαρμογή τους. Η ΟΑΔ δίνει ένα ακριβές μέτρο του κόστους και άλλων σκοπών ή αξιών.

Κύρια επιδίωξη της ΟΑΔ είναι να προσφέρει επιστημονική βάση ανάλυσης και ορθολογικής διαμόρφωσης των κανόνων δικαίου. Βασική της θέση είναι ότι οι δικαιοί κανόνες λειτουργούν ως περιορισμοί στις αποφάσεις των κοινωνικών μονάδων που επιδιώκουν μεγιστοποίηση της ευημερίας τους, ως ένα είδος κόστους της παραβίασης τους. Οι νομικές απαγορεύσεις δεν αποκλείουν την υπέρβαση κάποιου κανόνα αλλά καθορίζουν το κόστος με τη μορφή κυρώσεων στο οποίο πρέπει να υποβληθεί όποιος επιθυμεί να τους παραβιάσει είναι. Είναι συνεπώς δυνατό να είναι ορθολογική η παραβίαση ενός νομικού κανόνα, η συγκεκριμένη θεώρηση βρίσκεται σε αντιδιαστολή με την κλασσική παράδοση που εκλαμβάνει τους κανόνες ως εσωτερικοποιημένα πρότυπα συμπεριφοράς θεωρεί έως και άλογη την παραβίαση τους.

Από την άλλη πλευρά οι νομικοί κανόνες προσεγγίζονται στο πλαίσιο της ΟΑΔ *ex ante* ως πλέγματα ή δομές κινήτρων που καθοδηγούν τις κοινωνικές μονάδες στην επιλογή ορισμένων πράξεων και την αντίστοιχη κατανομή των πόρων σε αντίθεση πάλι με την τυπική *ex post* θεώρηση της αποκατάστασης της διαταραχθείσας έννομης τάξης και της δίκαιης κατανομής ωφελειών και βαρών. Η ΟΑΔ θεωρεί κάθε περίπτωση ως βάση δημιουργίας ή ερμηνείας ενός νομικού κανόνα που λειτουργεί για το μέλλον. Η παραδοσιακή νομική προσέγγιση αποσκοπεί κυρίως στην επίλυση της συγκεκριμένης κοινωνικής διαφοράς με κριτήρια *ex post* δικαιοσύνης.

Η εφαρμογή των αναλυτικών εργαλείων και των επιστημονικών υποθέσεων της νεοκλασικής Μικροοικονομικής επιτρέπει να εντοπισθούν οι συνέπειες των νομικών ρυθμίσεων (θετική ανάλυση) και οι επιπτώσεις τους στην ευημερία των κοινωνικών μονάδων (δεοντολογική ανάλυση). Η θετική ανάλυση στηρίζεται στο οικονομικό συμπεριφορικό υπόδειγμα του homo economicus, η δεοντολογική στα πορίσματα της Οικονομικής της Ευημερίας. Ορθολογική συμπεριφορά και μεγιστοποίηση της ευημερίας δηλαδή αποτελεσματικότητα είναι τα δύο αναλυτικά θεμέλια της ΟΑΔ ως αξιολογικής θεωρίας των δικαιοκτών θεσμών που στηρίζεται στις θετικές αναλύσεις των συνεπειών των νομικών ρυθμίσεων.

Ως πυλώνας της θεωρητικής βάσης της ΟΑΔ είναι το θεώρημα του Coase που δείχνει τη μεγάλη σημασία της έννομης τάξης για την κατανομή των πόρων μιας οικονομίας-κοινωνίας. Το θεσμικό-δικαιοπολιτικό πόρισμα είναι σχετικά απλό για να επιτευχθεί άριστη κατανομή των πόρων σε ένα κόσμο μηδενικών ή χαμηλών συναλλακτικών εξόδων είναι αρκετό να εξειδικευτούν επαρκώς τα δικαιώματα και οι έννομες θέσεις των μερών και να αναπτυχθούν αγορές που επιτρέπουν εκούσιες συναλλαγές, αυξητικές της ευημερίας κατά το κριτήριο Pareto. Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες τα συναλλακτικά έξοδα είναι υψηλά, η επικρατέστερη απάντηση είναι του Posner. Ο νομοθέτης ή τα δικαστήρια πρέπει να μιμηθούν την αγορά επιλέγοντας την κατανομή που οδηγεί τα αγαθά σε εκείνους που αντλούν από αυτά με τη μεγαλύτερη χρησιμότητα

Θεώρημα Coase

Το συγκεκριμένο θεώρημα κινείται σε επίπεδα αφαίρεσης και πληροφοριακού δυναμικού. Η κεντρική του θέση είναι η εξής: Αν υπάρχει επαρκής εξειδίκευση εννόμων θέσεων και δικαιωμάτων και τα συναλλακτικά έξοδα είναι μηδενικά, οι ενδιαφερόμενοι θα οδηγήσουν με συμφωνίες, μεταξύ τους τα αγαθά και παραγωγικούς πόρους στις καλύτερες δυνατές χρήσεις, ανεξάρτητα από το ποια είναι η κατανομή τους. Η έννομη τάξη που καταναίμει δικαιώματα και υποχρεώσεις δεν έχει στον ιδεατό κόσμο των μηδενικών εξόδων καμία επίδραση στην κατανομή παραγωγικών πόρων που κινούνται προς τις αποτελεσματικές χρήσεις τους με συναλλακτικές πράξεις των οικονομικών μονάδων. Ο πραγματικός κόσμος έχει ωστόσο συναλλακτικά έξοδα όπως έξοδα συλλογής πληροφοριών, διαπραγματεύσεων, κατάρτισης συμβάσεων, ελέγχου της εκτέλεσης τους που παρεμποδίζουν ή και αποκλείουν συναλλακτικές πράξεις.

Η έννομη τάξη αποκτά έτσι ιδιαίτερη σημασία και γίνεται κεντρική μεταβλητή των οικονομικών υποδειγμάτων αφού διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό το ύψος των συναλλακτικών εξόδων αλλά και την τελική κατανομή των παραγωγικών πόρων όταν οι συναλλακτικές πράξεις δεν είναι δυνατές.

Ακόμα το θεώρημα του Coase ισχυρίζεται ότι ανεξάρτητα από την αρχική κατανομή δικαιωμάτων μεταξύ των μερών, το αποτέλεσμα είναι το ίδιο. Δηλαδή δεν έχει σημασία ποιος έχει από το νόμο την υποχρέωση να αποτρέψει ή το δικαίωμα να ζητήσει την άσκηση του δικαιώματος. Επιπροσθέτως, αν τα συναλλακτικά έξοδα είναι μηδενικά το ίδιο αποτέλεσμα θα επιτευχθεί με συμφωνίες μεταξύ των μερών ανεξάρτητα από το ποιος αρχικά δικαιούται να απαγορεύσει ή να επιβάλει ορισμένη χρήση των παραγωγικών πόρων.

Η προσέγγιση Posner

Η συγκεκριμένη προσέγγιση υποστηρίζει ότι αν δεν υφίστανται μηδενικά συναλλακτικά έξοδα μεταξύ των μερών της κοινωνίας, με την προϋπόθεση ότι δεν υπάρχουν εξωτερικότητες ή ότι έχουν συλληφθεί κατά την εξειδίκευση των δικαιωμάτων και των έννομων θέσεων, οδηγούν τελικά παραγωγικούς πόρους και αγαθά στις πολυτιμότερες χρήσεις-κοινωνικά άριστο.

Αντίστοιχα, θα συμβεί και σε ένα κόσμο χαμηλών σε σχέση με τα προσδοκώμενα οφέλη εξόδων που δεν αποκλείουν ή αλλοιώνουν συναλλακτικές πράξεις μεταξύ των μερών. Η αρχική κατανομή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων είναι τότε κρίσιμη αφού δεν μπορεί να τροποποιηθεί με πράξεις των μερών για την αποτελεσματικότητα της έννομης τάξης. Ο νόμος ή τα δικαστήρια πρέπει να καταναείμουν έννομες θέσεις με τρόπο που μεγιστοποιεί την κοινωνική ευημερία.

Η συμπλήρωση του θεωρήματος Coase από τον Posner οδηγεί στην αποδοχή κανόνων που μιμούνται την αγορά υπό συνθήκες μηδενικών συναλλακτικών εξόδων. Ουσιαστικά σημαίνει ότι τα συναλλακτικά έξοδα διαφοροποιούνται ριζικά από τα έξοδα παραγωγής των αγαθών, αλλιώς θα ήταν αποτελεσματικές οι συναλλαγές που δεν έγιναν λόγω των υψηλών συναλλακτικών εξόδων. Η μείωση των συναλλακτικών εξόδων που δημιουργείται από την κατευθείαν κατανομή των δικαιωμάτων σε εκείνους που τα αξιολογούν ψηλότερα συνεπάγεται ψηλά έξοδα πληροφόρησης που πρέπει να συνυπολογισθούν για την αποτελεσματική διαμόρφωση των νομικών κανόνων.

Ως δεοντολογικές υποδείξεις προκύπτουν: Η μείωση των συναλλακτικών εξόδων στο βαθμό που έχουν ενδογενή χαρακτήρα και επιδέχονται θεσμικό έλεγχο, έτσι ώστε να επιτρέπει περισσότερες εκούσιες συναλλαγές. Η ελαχιστοποίηση μέσω μίμησης της αγοράς των παρενεργειών της αδυναμίας να λειτουργήσουν αγοραίες συναλλαγές.

Κριτήρια αξιολόγησης της ΟΑΔ

Η ΟΑΔ χρησιμοποιεί δύο κριτήρια αξιολόγησης κανόνων: το κριτήριο Pareto στο πλαίσιο του θεωρήματος Coase για την αξιολόγηση των εκούσιων συναλλαγών και το κριτήριο μεγιστοποίησης πλούτου ως μια παραλλαγή του κριτηρίου Kaldor-Hicks.

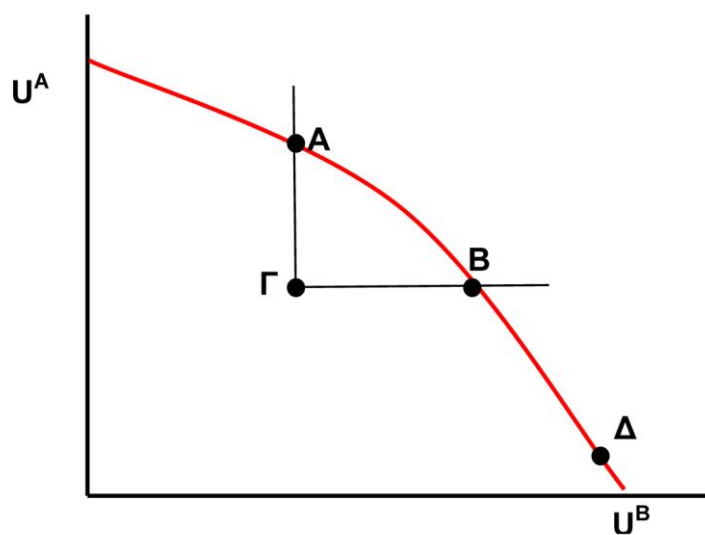
Βιβλιογραφία-Αρθογραφία

1. Nucci, L. (1997). Moral development and character formation. In H. Walberly & G.Haetes (Eds), Psychology and educational practice. Berkeley, CA: McCutchan
2. Elkind, D. (2001). The cosmopolitan school. Educational Leadership, 58,4.
3. Αριστοτέλης (1949). Ηθικά Νικομάχεια. Αθήνα: Πάπυρος.
4. Hoffman, M. L., (1989), „Empathy and Prosocial Activism“in N. Eisenberg, J. Reykowski & E. Staub (Eds.), Social and Moral Values –Individual and Societal Perspectives, Lawrence Erlbaum Associates: 65-85.
5. Βοσνιάδου Σ. (1998), Γνωσιακή Ψυχολογία, Αθήνα: Δάρδανος Gutenberg
6. Samay, S.A. (1986). Affectivity: The power base of moral behavior. In G. F. McLean, F.E. Ellrod, D.L. Schindler, & J. A. Mann (eds), Act and agent: Philosophical foundations for moral education and character development (pp. 71-114). New York: University Press of America.
7. Piaget, J. (200). Περί παιδαγωγικής, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
8. Ξανθάκου, Γ. & Καΐλα Μ.(2002). Το δημιουργικής επίλυσης πρόβλημα. Αθήνα: Άτραπος.
9. BIC- Bahai International Community (1995). Η ευημερία της ανθρωπότητας. Ηράκλειο: Εκδόσεις Αηδόνη.

10. Ζολώτας, Ξενοφών Ε.(1976) Κοινωνική ευημερία και οικονομική οργάνωση: Μία ομιλία, Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος .
11. Βάρκα-Αδάμη Α. (2005), Εισαγωγή στο Αστικό Δίκαιο, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
12. Kohlberg L. (1984) , Essays on Moral Development, N.Y, p.197.
13. Warnock G.J. (1971), The Object of Morality, Oxford
14. Vanberg V., Cogleton R. D (1992). Rationality, Morality and Exit, Am. Pol. Science Rev.86, 418-431
15. Trivers R.L., (1971), The evolution of reciprocal altruism, Quart. Review of Biology 46, p.35)
16. Mackie J. (1985), Morality and the Redistributive Emotions, Persons and Values, Oxford, p.219.
17. Mill J. St. (1969), Autobiography, ed. J. Stillinger Boston.
18. Γέμτος Π. Α., (2001), Οικονομία και Δίκαιο, Αθήνα: Εκδόσεις: Σάκκουλα.
19. Λιανός Θ. Π. (2000), Κοινωνική Δικαιοσύνη: Θεωρίες, ιδέες, εμπειρίες, προτάσεις, Εκδόσεις: Καστανιώτη.
20. Πελεργίνης Θ.(1997), Ηθική Φιλοσοφία, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

2. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Η απρόσκοπτη λειτουργία των αγορών, κάτω από ορισμένες συνθήκες, οδηγεί σε μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας, δηλαδή η οικονομία βρίσκεται σε ένα σημείο πάνω στην καμπύλη δυνατοτήτων χρησιμότητας. Εκείνο που δεν διασφαλίζει η λειτουργία της αγοράς είναι η διανομή της ευημερίας μεταξύ των ατόμων, αφού δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα η διανομή αυτή να είναι πολύ άνιση. Για παράδειγμα η λειτουργία της αγοράς μπορεί να οδηγήσει σε ένα σημείο όπως το Α στο διάγραμμα 2.1, το οποίο μπορεί να θεωρείται από την κοινωνία ως αποδεκτή διανομή της ευημερίας. Αν όμως η αγορά μας οδηγήσει σε ένα σημείο όπως το Δ τότε είναι πιθανό η διανομή αυτή να θεωρηθεί ως «άδικη». Γεννάται επομένως το ερώτημα τι κάνουμε σε μια τέτοια περίπτωση.¹

Διάγραμμα 2.1. Αγορά και διανομή κοινωνικής ευημερίας

Με βάση το δεύτερο θεμελιώδες θεώρημα των οικονομικών της ευημερίας, κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι θα μπορούσαμε να κάνουμε στην αρχή τέτοια κατανομή των πόρων ώστε η απρόσκοπτη λειτουργία των αγορών να μας οδηγήσει σε ένα σημείο κοντά στο Α, διανομή που θα ήταν αποδεκτή από την κοινωνία. Κάτι τέτοιο όμως είναι τελείως θεωρητικό και πρακτικά ανέφικτο. Ιδιαίτερα στις σύγχρονες

¹ Στην ανάλυση που ακολουθεί θα χρησιμοποιούμε εναλλακτικά και με την ίδια σημασία τους όρους ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη.

κοινωνίες που η κατοχή από κάποια άτομα πλούτου και παραγωγικών μέσων δεν είναι μόνο αποτέλεσμα φυσικών πόρων αλλά και ανθρώπινου κεφαλαίου το οποίο δεν κληρονομείται. Επιπλέον, η ιδιωτική ιδιοκτησία προστατεύεται συνταγματικά και επομένως μια τέτοια ανακατανομή δύσκολα θα μπορούσε να γίνει και μάλιστα συχνά αν χρειαστεί. Γι αυτό και πολλοί υποστηρίζουν ότι η επίτευξη μιας πιο ίσης διανομής ευημερίας μπορεί να γίνει μόνο με την παρέμβαση του κράτους.

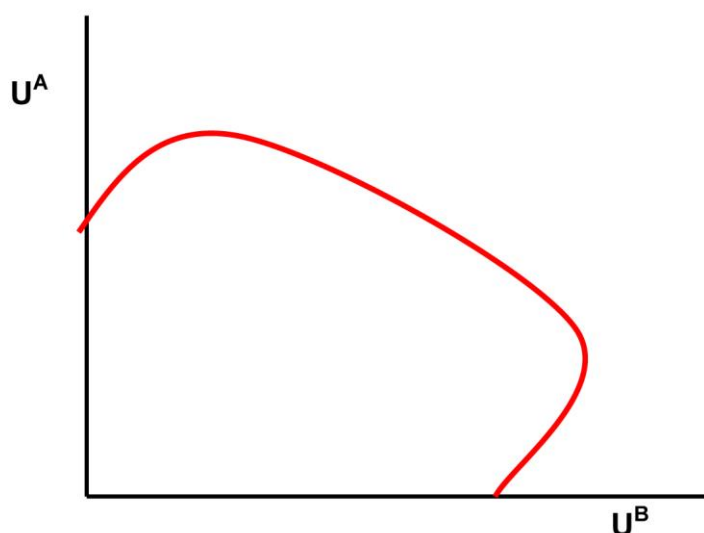
Ποιο πρόβλημα όμως υπάρχει αν το κράτος παρέμβει και πάρει πόρους (ευημερία) από το άτομο Β (διάγραμμα 2.1) και τη δώσει στο άτομο Α ώστε να πάμε σε ένα σημείο μεταξύ Α και Β, όπου η διανομή ευημερίας είναι πιο ίση; Είναι όμως γενικότερα αποδεκτό ότι η επιβολή ενός φόρου, π.χ. ενός προοδευτικού φόρου εισοδήματος, δημιουργεί αντικίνητρα για εργασία και επομένως οδηγεί σε μείωση του εισοδήματος. Άρα η επιδίωξη μεγαλύτερης ισότητας στη διανομή του εισοδήματος προκαλεί μείωση του εισοδήματος, δηλαδή αναποτελεσματικότητα. Υπάρχει δηλαδή μια αρνητική σχέση (trade off) μεταξύ ισότητας (equity) και αποτελεσματικότητας (efficiency).

Σχέση αποτελεσματικότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης

Είναι σημαντικό να διευκρινίσουμε από την αρχή ότι υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες η δικαιότερη διανομή ευημερίας μπορεί να οδηγεί και σε μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα και σε βελτίωση κατά Pareto. Αν πάρουμε, για παράδειγμα την περίπτωση που εκείνοι που ευημερούν, οι σχετικά πλούσιοι, μπορεί να θεωρούν ότι η ευημερία τους βελτιώνεται όταν βλέπουν τη θέση των φτωχών να βελτιώνεται. Σε μια τέτοια περίπτωση αλτρουισμού, θα είχαμε μια καμπύλη δυνατοτήτων ευημερίας που θα είχε ένα σχήμα Γίάρμοιο με εκείνο του διαγράμματος 2.2.

Έχει παρατηρηθεί ακόμη ότι οι μεγάλες ανισότητες στη διανομή του εισοδήματος σε μια χώρα συνδέεται με αυξημένη εγκληματικότητα. Η μείωση επομένως των ανισοτήτων μπορεί να οδηγήσει σε μείωση της εγκληματικότητας και άρα σε αύξηση της αποτελεσματικότητας στην οικονομία. Έχουμε δηλαδή αποτελεσματικότητα και ισότητα να έχουν μια θετική μεταξύ τους σχέση και όχι αρνητική, όπως συνήθως.

Σχετικά με το τι ακριβώς εννοούμε με τον όρο ισότητα, κοινωνική δικαιοσύνη, δίκαιη διανομή, και άλλα. δεν είναι κάτι απλό. Η προσέγγιση του θέματος συνδέεται με τις γενικότερες φιλοσοφικές απόψεις που υπάρχουν για την κοινωνία, την οργάνωση της,

Διάγραμμα 2.2. Καμπύλη δυνατοτήτων χρησιμότητας με αλτροουισμό

και τη λειτουργία της, ένα θέμα που έχει πολυσυζητηθεί και είναι πολύ ευρύ. Στην ανάλυση που ακολουθεί θα χρησιμοποιούμε τους όρους αυτούς με τη γενικότερη μορφή τους.²

Συναρτήσεις κοινωνικής ευημερίας

Ας υποθέσουμε τώρα ότι η αγορά μας οδηγεί σε ένα σημείο, στο διάγραμμα 2.1, όπως το Δ, το οποίο είναι αποτελεσματικό αλλά η κατανομή της ευημερίας είναι πολύ άνιση. Μια διανομή ευημερίας που θα ήταν σε ένα σημείο μεταξύ Α και Β θα ήταν ίσως δικαιότερη. Ας θεωρήσουμε όμως ότι μια τέτοια διανομή είναι ανέφικτη αλλά ένα σημείο όπως το Γ είναι επιτεύξιμο. Το σημείο Δ είναι αποτελεσματικό αλλά θεωρείται

² Για μια συνοπτική παρουσίαση των βασικών ιδεών για την κοινωνική δικαιοσύνη βλέπε Barr (1998), κεφάλαιο 3. Για τη σχέση αποτελεσματικότητας και ισότητας βλέπε π.χ. Boadway and Bruce (1984), και Sen (1973).

ότι οδηγεί σε μεγάλη ανισότητα. Αντίθετα το σημείο Γ θεωρείται ότι οδηγεί σε πιο δίκαιη διανομή αλλά είναι αναποτελεσματικό. Αν είχαμε να επιλέξουμε μεταξύ των δύο ποιο θα επιλέγαμε; Το ερώτημα δεν είναι τεχνικό και για να απαντηθεί απαιτείται αξιολογική κρίση με βάση τα πρότυπα της κοινωνίας. Μια προσέγγιση θα μπορούσε να είναι παρόμοια με εκείνη που ακολουθήσαμε στο κεφάλαιο 1 και να εισαγάγουμε την έννοια της καμπύλης κοινωνικής αδιαφορίας, δηλαδή μια συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας.

Μαθηματικά μπορούμε να παραστήσουμε τη συνάρτηση αυτή στη γενικότερη της μορφή ως εξής:

$$W=W(U^1, U^2, U^n) \quad (2.1)$$

Όπου U^i είναι το επίπεδο ευημερίας (χρησιμότητας) του i ατόμου, με $i=1,2,\dots,n$ άτομα στην οικονομία.

Για να κάνουμε την ανάλυση πιο απλή ας υποθέσουμε ότι έχουμε δύο άτομα στην οικονομία το Α και το Β. Η πιο γενική μορφή της συνάντησης θα είναι τότε

$$W=W(U^A, U^B) \quad (2.2)$$

Η ειδικότερη μορφή που μπορεί να πάρει η συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας εξαρτάται από τις απόψεις που έχει μια κοινωνία για την ισότητα στη διανομή της κοινωνικής ευημερίας. Για να διευκολυνθεί η ανάλυση μας θα πάρουμε μόνο τρεις μορφές της συνάρτησης:

1. Ωφελμιστική (utilitarian), η οποία υποθέτει ότι η κοινωνική ευημερία είναι ίση με το άθροισμα της ευημερίας όλων των ατόμων της κοινωνίας και η συνάρτηση παίρνει τη μορφή

$$W=U^1+U^2+ \dots \quad (2.3)$$

2. Ρουλσιανή (Rawlsian), η οποία θεωρεί ότι η κοινωνική ευημερία βελτιώνεται μόνο όταν βελτιωθεί η ευημερία του ατόμου που είναι στη δυσμενέστερη θέση της κοινωνίας και παίρνει τη μορφή

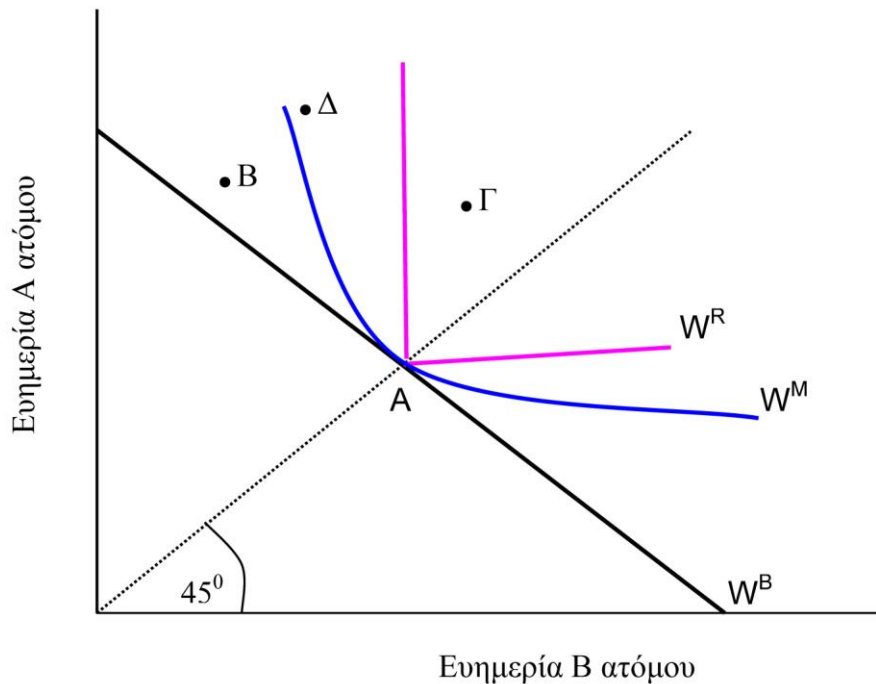
$$W = \min\{U^1, U^2, \dots\} \quad (2.4)$$

3. Ισοελαστική (Isoelastic), η οποία παίρνει μια ενδιάμεση θέση σε σχέση με τις δύο προηγούμενες μορφές συνάρτησης κοινωνικής ευημερίας και η μορφή της είναι

$$W = \frac{\sum_i^\infty u_i^{1-e}}{1-e} \quad (2.5)$$

και η κοινωνική ευημερία εξαρτάται από το βαθμό αποφυγής της ανισότητας, όπως αυτός μετράται από το e . Μεγαλύτερη τιμή του e σημαίνει μεγαλύτερη επιθυμία αποφυγής της ανισότητας. Έτσι αν $e=0$, η συνάρτηση παίρνει τη μορφή της ωφελμιστικής συνάρτησης και αν $e=\infty$ η συνάρτηση παίρνει τη μορφή της Ρουλσιανής συνάρτησης. Για τιμές του e μεταξύ των δύο άκρων έχουμε ενδιάμεσα επίπεδα αποφυγής ανισότητας.

Το διάγραμμα 2.3 παρουσιάζει τρεις καμπύλες κοινωνικής αδιαφορίας που περνούν από το σημείο A, κάθε μια από τις οποίες αντιπροσωπεύει τις πιο πάνω μορφές συνάρτησης κοινωνικής ευημερίας. Ο κάθετος άξονας δείχνει την ευημερία του A ατόμου και ο οριζόντιος την ευημερία του B ατόμου. Για τη διευκόλυνση της ανάλυσης μας ας υποθέσουμε ότι μπορούμε να μετρήσουμε την ευημερία σε συγκρίσιμες μονάδες.

Διάγραμμα 2.3.Εναλλακτικές συναρτήσεις κοινωνικής ευημερίας

Η καμπύλη W^B είναι η καμπύλη κοινωνικής αδιαφορίας της ωφελμιστικής συνάρτησης κοινωνικής ευημερίας και είναι ευθεία γραμμή με κλίση -1 επειδή είναι αδιάφορη για την ισότητα. Ανεξάρτητα από τη διανομή της ευημερίας αυτή παραμένει πάντα η ίδια. Οποιαδήποτε αύξηση στο άθροισμα των χρησιμοτήτων αυξάνει την κοινωνική ευημερία με το ίδιο ποσό ανεξάρτητα από το ποιος τη λαμβάνει. Μια μετάβαση από το σημείο Α στο σημείο Β αυξάνει την κοινωνική ευημερία, αφού το σημείο Β είναι σε μια ανώτερη καμπύλη κοινωνικής αδιαφορίας (δεν παριστάνεται), ανεξάρτητα από το αν αυξάνει η ανισότητα στη διανομή της ευημερίας.³³

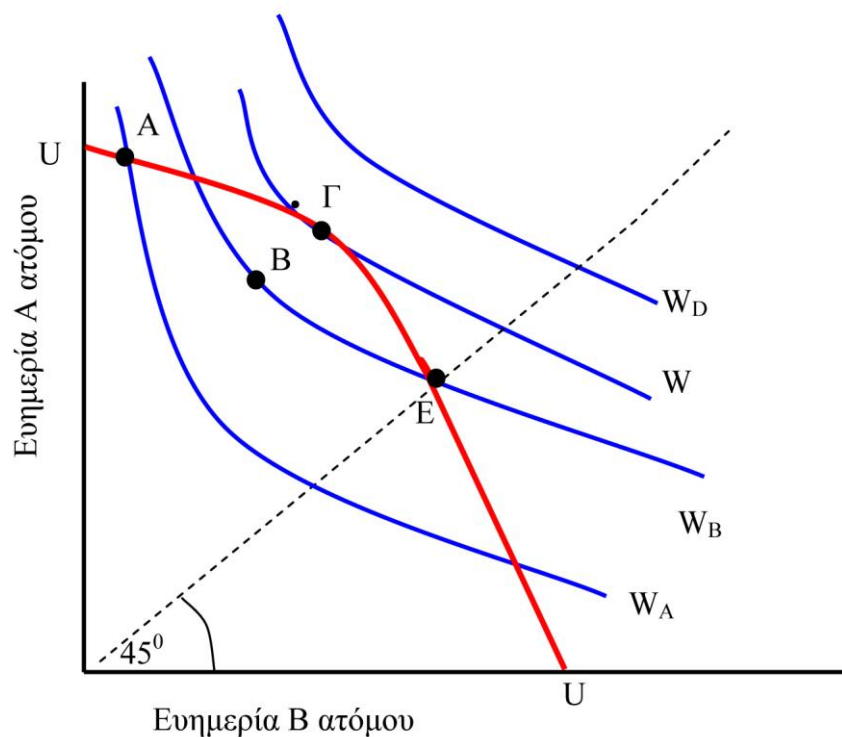
Η W^R είναι η Ρουλσιανή καμπύλη κοινωνικής αδιαφορίας, η οποία έχει σχήμα ορθής γωνίας, με την κορυφή της πάνω στη γραμμή 45° η οποία δείχνει την ίση διανομή εισοδήματος. Ξεκινώντας από το σημείο Α, που είναι σημείο ίσης διανομής, η κοινωνική ευημερία δεν μπορεί να αυξηθεί μόνο με την αύξηση της ευημερίας του ενός ατόμου, ανεξάρτητα από το πόσο μεγάλη είναι αυτή η αύξηση. Για να αυξηθεί η κοινωνική ευημερία πρέπει να αυξηθεί και για τα δύο άτομα, π.χ. σημείο Γ. Για τον Rawls (μεγάλο Αμερικανό φιλόσοφο) ο μόνος τρόπος για να αυξηθεί η κοινωνική ευημερία είναι να βελτιωθεί η θέση του ατόμου που είναι στη χειρότερη θέση στην κοινωνία. Για να δούμε τη διαφορά μεταξύ ωφελμιστικού κριτηρίου (Bentham) και του κριτηρίου του Rawls αρκεί να συγκρίνουμε τη μετάβαση από το σημείο Α στο σημείο Β. Σύμφωνα με τον Bentham έχουμε βελτίωση της κοινωνικής ευημερίας, αφού είμαστε πάνω σε μια ανώτερη καμπύλη κοινωνικής αδιαφορίας, ενώ για το Rawls η κοινωνική ευημερία μειώνεται, αφού η ευημερία του ατόμου που είναι στη χειρότερη θέση μειώνεται.

Η W^M είναι μια ενδιάμεση μορφή καμπύλης κοινωνικής αδιαφορίας και έχει σχήμα συνήθους καμπύλης αδιαφορίας. Στη συνάρτηση αυτή η ισότητα ενδιαφέρει αλλά σημαντικό ρόλο παίζει και το μέγεθος κατά το οποίο αυξάνεται η ευημερία του ενός ατόμου. Για παράδειγμα, η μετάβαση από το σημείο Α στο σημείο Β αυξάνει την ευημερία του Α ατόμου, μειώνει όμως την κοινωνική ευημερία, αφού το σημείο Β θα βρίσκεται σε μια χαμηλότερη καμπύλη κοινωνικής αδιαφορίας. Αν όμως η αύξηση που παίρνει το άτομο Β είναι αρκετά μεγάλη, π.χ. μετάβαση από το σημείο Α στο σημείο Δ αυξάνει σημαντικά την κοινωνική ανισότητα, παρόλα αυτά η κοινωνική ευημερία

³³ Η συνάρτηση αυτή λέγεται συχνά ως συνάρτηση του Bentham, από το όνομα του Βρετανού φιλοσόφου Bentham οποίος το 1789 πρότεινε ως κριτήριο κοινωνικής ευημερίας την αρχή της μεγιστοποίησης του αθροίσματος των ατομικών ωφελειών.

αυξάνει. Η αύξηση στη συνολική κοινωνική ευημερία θεωρείται αρκετά μεγάλη και αντισταθμίζει την αύξηση στην ανισότητα.

Για να δούμε πως η συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας λαμβάνει υπόψη τη σχέση ισότητας-αποτελεσματικότητας θα χρησιμοποιήσουμε το διάγραμμα 2.4. Η καμπύλη δυνατοτήτων ωφέλειας UU παριστάνει όλα τα σημεία που είναι άριστα κατά Pareto. Το βασικό ερώτημα είναι ποίο από όλα αυτά τα άριστα σημεία θα επιλέξουμε. Στο διάγραμμα 2.4 έχουμε επίσης μερικές καμπύλες κοινωνικής αδιαφορίας που η κάθε μία αντιπροσωπεύει ένα διαφορετικό επίπεδο κοινωνικής ευημερίας. Η συνάρτηση

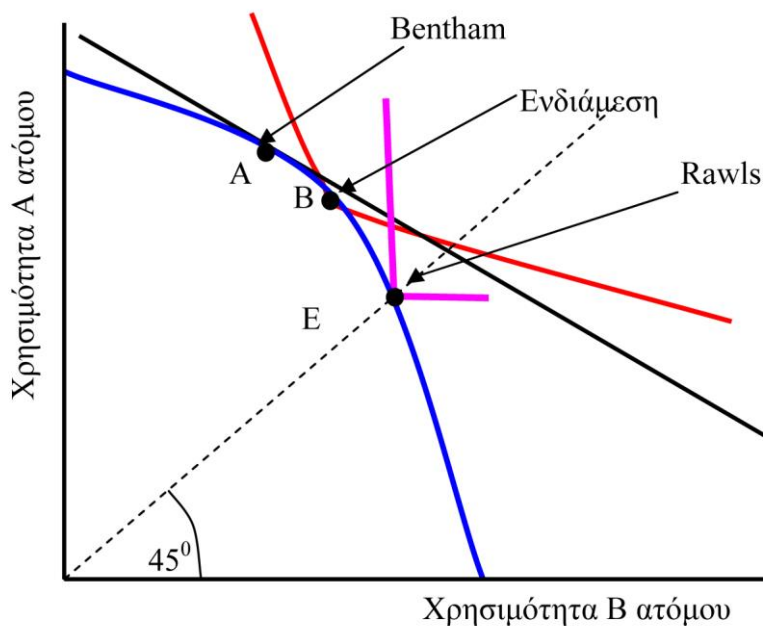
Διάγραμμα 2.4. Κοινωνική ευημερία και καμπύλη δυνατοτήτων ευημερίας κοινωνικής ευημερίας την οποία αντιπροσωπεύουν οι καμπύλες αυτές είναι εκείνη της ενδιάμεσης θέσης, μεταξύ της ωφελμιστικής και της Ρουλσιανής συνάρτησης κοινωνικής ευημερίας. Η κοινωνική ευημερία αυξάνει όσο μετακινούμαστε σε μια ανώτερη καμπύλη κοινωνικής αδιαφορίας.

Ας πάρουμε τώρα ένα παράδειγμα. Το σημείο A είναι αποτελεσματικό και το επίπεδο κοινωνικής ευημερίας δίνεται από την καμπύλη W^A . Το σημείο B δεν είναι αποτελεσματικό αλλά βρίσκεται σε μια ανώτερη καμπύλη κοινωνικής αδιαφορίας, πράγμα που σημαίνει ότι αν και λιγότερο αποτελεσματικό από το A , η κοινωνία θεωρεί

ότι δίνει μεγαλύτερη ευημερία. Η μέγιστη δυνατή ευημερία επιτυγχάνεται στο σημείο Γ, όπου η καμπύλη κοινωνικής αδιαφορίας εφάπτεται της καμπύλης δυνατοτήτων ωφέλειας. Υψηλότερα επίπεδα ευημερίας, όπως π.χ. το W^D δεν είναι εφικτό. Αξίζει να σημειωθεί ότι το σημείο που μεγιστοποιεί την κοινωνική ευημερία δεν είναι εκείνο που δίνει ίση διανομή ευημερίας. Το σημείο στο οποίο η διανομή ευημερίας είναι ίση είναι το E, το οποίο είναι πάνω στη γραμμή 45° . Με τη δεδομένη συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας, η κοινωνία θεωρεί ότι το σημείο Γ είναι εκείνο που μεγιστοποιεί την ευημερία της. Η κοινωνία δηλαδή θεωρεί ότι ένα ανώτερο επίπεδο συνολικής ευημερίας αντισταθμίζει την ωφέλεια από την απώλεια από τη μεγαλύτερη ανισότητα.

Αποτελεσματικότητα και κοινωνική δικαιοσύνη: Διάφορα κριτήρια

Με βάση την πιο πάνω ανάλυση μπορούμε τώρα να προχωρήσουμε σε συγκρίσεις για τη σχέση αποτελεσματικότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης με βάση τις τρεις μορφές συνάρτησης κοινωνικής ευημερίας που αναφέραμε πιο πάνω, δηλαδή την ωφελμιστική, τη Ρουλσιανή και την ισοελαστική ή ενδιάμεση. Για το σκοπό αυτό θα χρησιμοποιήσουμε το διάγραμμα 2.5, στο οποίο έχουμε την ίδια καμπύλη

Διάγραμμα 2.5. Μεγιστοποίηση κοινωνικής ευημερίας με εναλλακτικές συναρτήσεις κοινωνικής ευημερίας

δυνατοτήτων χρησιμότητας, όπως το 2.4.

Η μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας με βάση την ενδιάμεση συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας είναι το σημείο Β. Αν ως κριτήριο χρησιμοποιούσαμε την ωφελμιστική συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας (Bentham) τότε το σημείο στο οποίο η ευημερία μεγιστοποιείται είναι το Α, θα έχουμε δηλαδή μεγαλύτερη ανισότητα στη διανομή της ευημερίας μεταξύ των δύο ατόμων. Με βάση τη συνάρτηση που προτείνει ο Rawls η κοινωνική ευημερία μεγιστοποιείται στο σημείο Ε, όπου έχουμε ίση διανομή ευημερίας μεταξύ των δύο ατόμων.

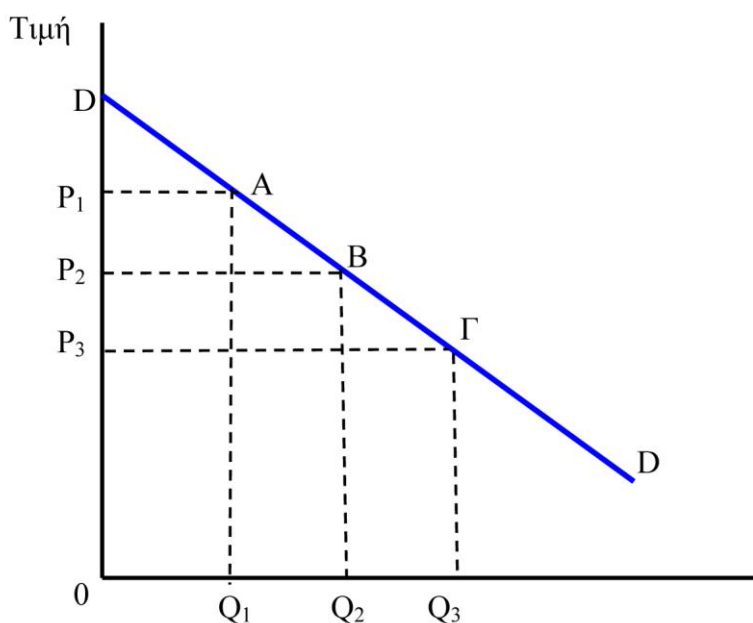
Από την πιο πάνω παρουσίαση γίνεται σαφές ότι η αξιολόγηση της αποτελεσματικής κατανομής των πόρων με βάση κοινωνικά κριτήρια είναι μια πολύπλοκη διαδικασία. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι τα άτομα μιας κοινωνίας δεν έχουν όλα τις ίδιες απόψεις για κοινωνική δικαιοσύνη, τότε γίνεται αντιληπτό ότι η χρήση αυτών των κριτηρίων για τη διατύπωση προτάσεων για οικονομική πολιτική δεν είναι πολύ πρακτική. Κατ' αρχή είναι δύσκολο να μετρηθεί η ευημερία και γι αυτό συνήθως ως δείκτης της ευημερίας χρησιμοποιείται το εισόδημα. Ο δείκτης όμως αυτός αμφισβητείται από πολλούς αφού υπάρχουν και άλλα στοιχεία τα οποία μπορεί να βελτιώνουν τη ζωή και το επίπεδο ευημερίας του ατόμου και τα οποία δεν αντανακλώνται στο εισόδημα. Είναι ακόμη πιθανό, ένα άτομο να θεωρεί ότι η ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος αντανάκλα περισσότερη εργασία ή ειδικές δεξιότητες του ατόμου και για τις οποίες αν δεν αμειφθεί το άτομο αυτές ίσως και να μην εκδηλωθούν για όφελος της κοινωνίας. Παρ' όλες αυτές τις αδυναμίες τα πιο πάνω κριτήρια μας βοηθούν στο να μην παραμελούμε σημαντικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής, την οποία τελικά αποφασίζουν οι εκλεγμένες κυβερνήσεις.

Κόστος κρατικών παρεμβάσεων

Βάση των προαναφερθέντων γίνεται κατανοητό ότι για την επίτευξη πιο δίκαιης διανομής της ευημερίας είναι μάλλον απαραίτητο να παρέμβει το κράτος. Η μορφή της παρέμβασης μπορεί να πάρει διάφορες μορφές. Μια συνηθισμένη μορφή είναι η επιβολή φόρων ή η χορήγηση επιδοτήσεων. Ένα βασικό ερώτημα είναι πόσο κοστίζουν οι φόροι στην κοινωνία; Το κοινωνικό κόστος ενός φόρου παραδείγματος χάριν είναι ίσο με το ποσό που εισπράττει η κυβέρνηση ή διαφορετικό; Για να απαντήσουμε σε ένα τέτοιο ερώτημα είναι αναγκαίο να εισαγάγουμε στην ανάλυση μας κάποιες έννοιες με βασικότερη εκείνη του πλεονάσματος του καταναλωτή αλλά και του παραγωγού.

Πλεόνασμα καταναλωτή

Στο διάγραμμα 2.6 απεικονίζεται η καμπύλη ζήτησης ενός αγαθού. Όπως ξέρουμε η καμπύλη ζήτησης δείχνει όλους τους συνδυασμούς τιμών τις οποίες θα ήταν διατεθειμένο να καταβάλει ένα άτομο για να αγοράσει τις αντίστοιχες ποσότητες. Μια κάπως διαφορετική προσέγγιση θα μπορούσε να είναι η εξής. Το διάγραμμα μας λέει ότι ο καταναλωτής για να αγοράσει την ποσότητα Q_1 είναι διατεθειμένο να πληρώσει την τιμή P_1 . Μπορούμε επομένως να πούμε ότι η τιμή αυτή εκφράζει την οριακή προθυμία του καταναλωτή για την ποσότητα Q_1 , δηλαδή το οριακό όφελος του καταναλωτή. Παρομοίως, ο καταναλωτής δίνει την τιμή P_2 για να αγοράσει την ποσότητα Q_2 . Ο καταναλωτής καταβάλλει αυτή την τιμή γιατί το οριακό του όφελος είναι τουλάχιστο ίσο με την P_2 . Συνεχίζοντας την ίδια διαδικασία παρατηρούμε ότι όλα τα σημεία της καμπύλης ζήτησης είναι σημεία που εκφράζουν το οριακό όφελος που

Διάγραμμα 2.6. Πλεόνασμα καταναλωτή

έχει ο καταναλωτής από την κατανάλωση διαδοχικών μονάδων του αγαθού. Άρα η καμπύλη ζήτησης μπορεί να θεωρηθεί ως καμπύλη οριακού οφέλους του καταναλωτή και άρα η περιοχή κάτω από την καμπύλη ζήτησης είναι και η περιοχή του συνολικού οφέλους του καταναλωτή.

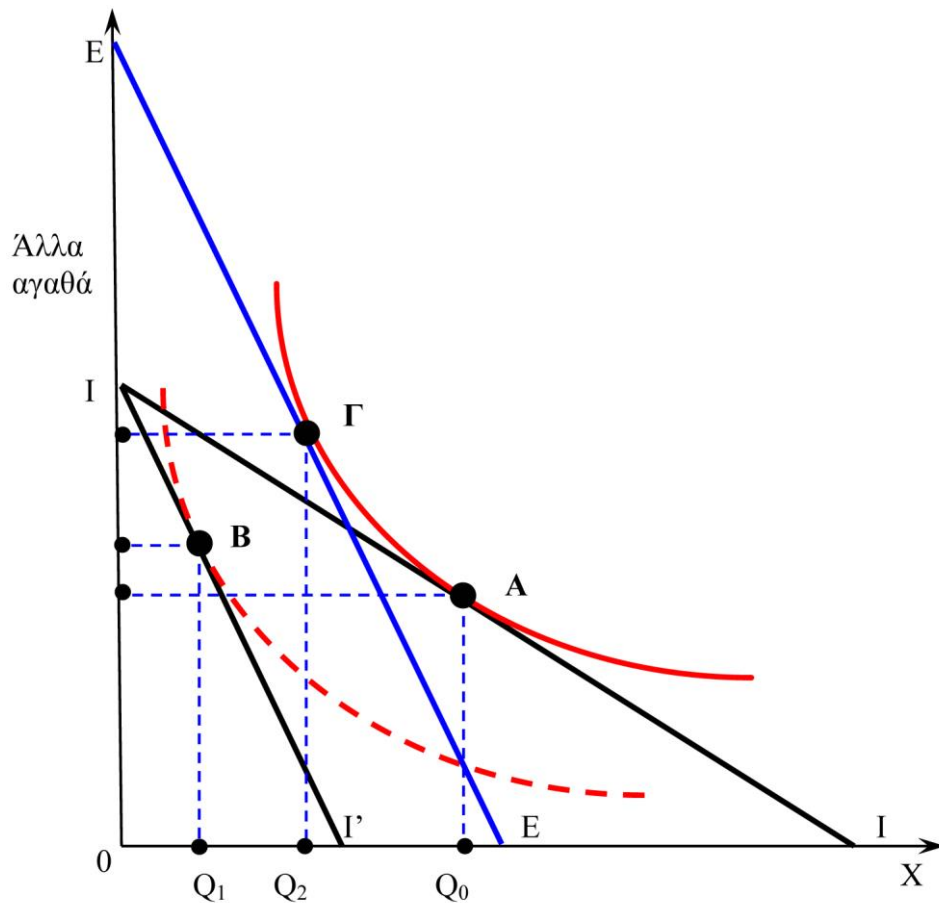
Ας υποθέσουμε τώρα ότι ο καταναλωτής αγοράζει ποσότητα Q_3 στην τιμή P_3 . Για την ποσότητα όμως Q_1 ο καταναλωτής είναι διατεθειμένος να πληρώσει P_1 , αλλά η τιμή αγοράς είναι P_3 . Άρα ο καταναλωτής έχει όφελος P_1P_3 . Το όφελος από την κατανάλωση του Q_2 είναι αντίστοιχα P_2P_3 . Έτσι, το συνολικό όφελος του καταναλωτή από την κατανάλωση Q_3 είναι η περιοχή ODP_3Q_3 . Το χρηματικό ποσό όμως που καταβάλλει ο καταναλωτής είναι η περιοχή $OP_3P_3Q_3$. Επομένως, το τρίγωνο, P_3DP_3 είναι το καθαρό όφελος του καταναλωτή, αυτό που αποκαλούμε πλεόνασμα του καταναλωτή και το συμβολίζουμε με CS.

Μια σημαντική αντίρρηση στη χρήση της περιοχής αυτής για μέτρηση του πλεονάσματος του καταναλωτή είναι ότι καθώς η τιμή του αγαθού αλλάζει το πραγματικό εισόδημα του καταναλωτή μεταβάλλεται. Το χρηματικό εισόδημα παραμένει το ίδιο αλλά με μικρότερη τιμή ο καταναλωτής μπορεί να αγοράσει την ίδια, με πριν τη μείωση της τιμής, ποσότητα και να του περισσέψουν χρήματα για να αγοράσει περισσότερο από άλλα αγαθά. Για να εξετάσουμε το πόσο είναι πραγματικά διατεθειμένος ο καταναλωτής να προσφέρει για την αγορά μια συγκεκριμένη ποσότητας αγαθού όταν η τιμή του μεταβάλλεται, θα χρησιμοποιήσουμε δύο άλλους τρόπους μέτρησης της μεταβολής του οφέλους του καταναλωτή που προκύπτει από τη μεταβολή της τιμής ενός αγαθού. Τα νέα αυτά μέτρα είναι εκείνα της αποζημιούσας μεταβολής και της ισοδύναμης μεταβολής.

Αποζημιούσα και ισοδύναμη μεταβολή

Ας εξετάσουμε πρώτα την περίπτωση της αποζημιούσας μεταβολής (CV). Στο διάγραμμα 2.7, όπου στον οριζόντιο άξονα μετρούμε τη ζήτηση του αγαθού X και στον κάθετο άξονα όλα τα άλλα αγαθά. Αρχικά, ο καταναλωτής είναι σε ισορροπία στο σημείο A . Έστω τώρα ότι η τιμή του X αυξάνει με αποτέλεσμα η γραμμή του εισοδηματικού περιορισμού να μετακινηθεί από το II στο II' , οπότε ο καταναλωτής αριστοποιεί την επιλογή του στο σημείο B . Είναι σαφές ότι η ευημερία του καταναλωτή μειώνεται, αφού τώρα βρίσκεται σε μια χαμηλότερη καμπύλη αδιαφορίας την U_1 , από την U_0 που ήταν αρχικά. Αν θέλουμε ο καταναλωτής να επανέλθει στο αρχικό επίπεδο ευημερίας, με δεδομένη τη νέα μεγαλύτερη τιμή του X , δηλαδή στην καμπύλη αδιαφορίας U_0 , πρέπει να τον αποζημιώσουμε κατά το ποσό IE , ώστε η γραμμή του εισοδήματος του II' να μετατοπιστεί στη θέση EE , η οποία εφάπτεται της αρχικής καμπύλης αδιαφορίας U_0 στο σημείο E . Παρατηρούμε έτσι ότι το εισόδημα

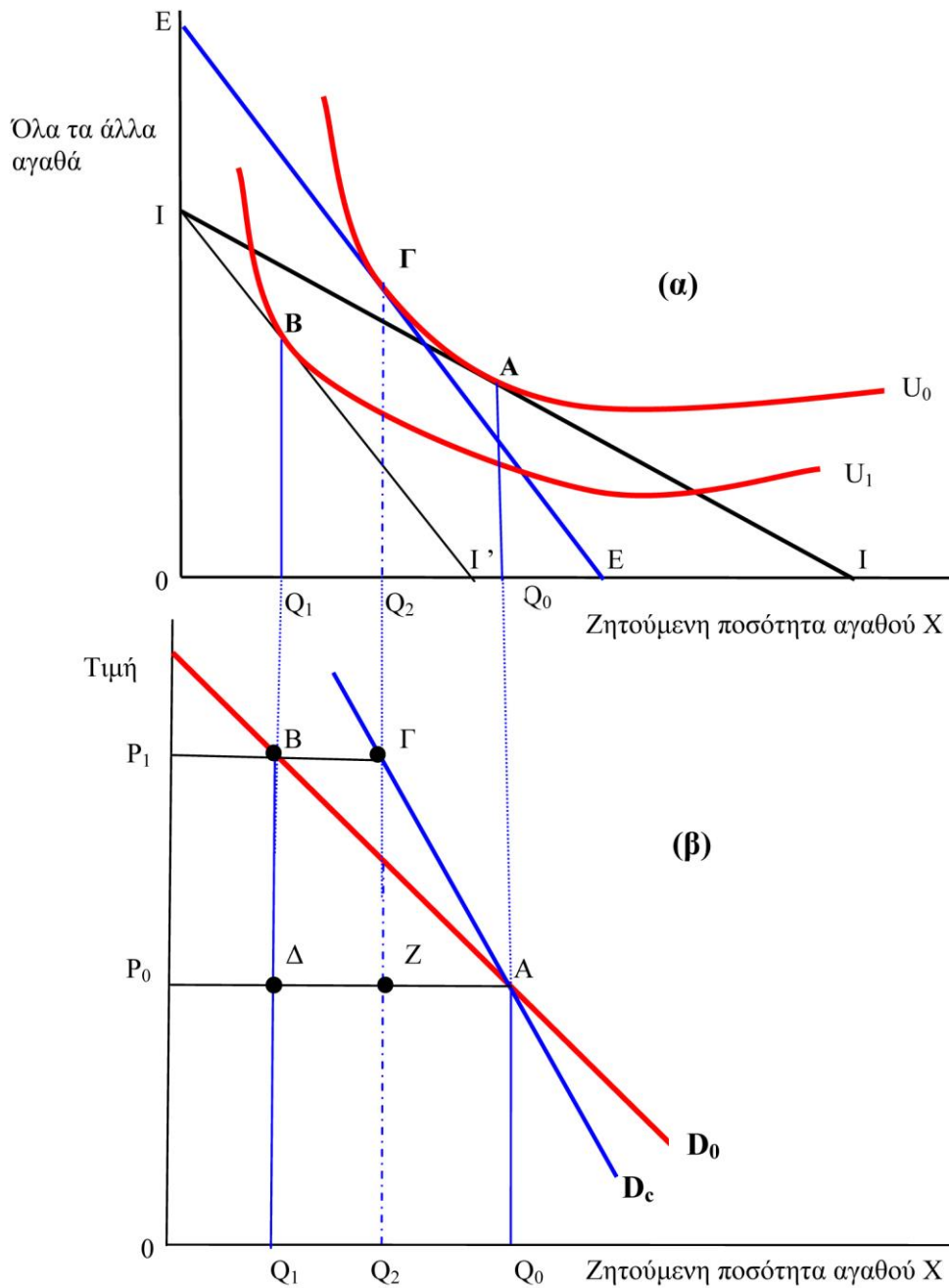
του καταναλωτή πρέπει να αυξηθεί κατά IE . Το ποσό αυτό ονομάζεται αποζημιούσα μεταβολή.

Διάγραμμα 2.7. Αποζημιούσα μεταβολή

Η μεταβολή αυτή αντιπροσωπεύει το ποσό με το οποίο πρέπει να αυξηθεί το χρηματικό εισόδημα του καταναλωτή, μετά την αύξηση της τιμής, για να τον επαναφέρει στο αρχικό επίπεδο ευημερίας.

Πώς συνδέεται όμως η αποζημιούσα μεταβολή με το πλεόνασμα του καταναλωτή; Ας επεκτείνουμε το διάγραμμα 2.7.

Διάγραμμα 2.8. Κανονική και αντισταθμισμένη καμπύλη ζήτησης-Αποζημιούσα μεταβολή

Ας υποθέσουμε ότι ο καταναλωτής είναι αρχικά σε ισορροπία στο σημείο A, (στο πάνω μέρος του διαγράμματος (α)), όπου η γραμμή εισοδήματος Π εφάπτεται με την καμπύλη αδιαφορίας U_0 . Αν η τιμή του X είναι P_0 , η ζητούμενη ποσότητα είναι Q_0 και ο συνδυασμός P_0 και Q_0 απεικονίζεται ως το σημείο A της καμπύλης ζήτησης (στο κάτω μέρος του διαγράμματος (β)). Έστω τώρα ότι η τιμή του X αυξάνει από το P_0 στο P_1 , λόγω π.χ. ενός φόρου. Αυτό έχει ως συνέπεια η γραμμή εισοδήματος Π να γίνεται

Π' και να εφάπτεται με την καμπύλη αδιαφορίας U_1 στο σημείο B, στο πάνω μέρος του διαγράμματος, και η ζητούμενη ποσότητα του X μειώνεται στο Q_1 . Ο συνδυασμός P_1 και Q_1 απεικονίζεται ως σημείο B, στο κάτω μέρος του διαγράμματος. Με τα δύο σημεία της καμπύλης ζήτησης A και B, στο κάτω μέρος του διαγράμματος, έχουμε την καμπύλη ζήτησης D_0 , η οποία αποκαλείται κανονική καμπύλη ζήτησης.

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, μια αύξηση της τιμής μειώνει την αγοραστική δύναμη του καταναλωτή, δηλαδή το πραγματικό εισόδημα του. Αν όμως θέλουμε να δούμε πόσο αλλάζει η προθυμία του καταναλωτή να αγοράσει το αγαθό X όταν αυξάνεται η τιμή του αγαθού X, θα πρέπει να δούμε πως αλλάζει η συμπεριφορά του με την αλλαγή της τιμής αλλά με την ευημερία του να μην αλλάζει. Αυτό μπορούμε να το κάνουμε ως εξής. Ας υποθέσουμε ότι, μετά την αύξηση της τιμής, δίνεται στον καταναλωτή τόσο εισόδημα ώστε η ευημερία του να παραμείνει στην αρχική καμπύλη αδιαφορίας U_0 . Με δεδομένη τη νέα τιμή του X την P_1 , για να επανέλθει ο καταναλωτής στην U_0 η γραμμή εισοδήματος του πρέπει να είναι η EE. Η νέα αυτή γραμμή εισοδήματος εφάπτεται με την U_0 στο σημείο Γ. Εκείνο που παρατηρούμε τώρα είναι ότι ο καταναλωτής, αν και έχει το ίδιο επίπεδο ευημερίας με εκείνο πριν την αύξηση της τιμής, αγοράζει ποσότητα Q_2 αντί Q_0 . Όπως ξέρουμε από τη μικροοικονομική ανάλυση η μετακίνηση του καταναλωτή στην U_0 και συγκεκριμένα από το σημείο B στο Γ, μπορεί να χωριστεί σε δύο στάδια. Το πρώτο είναι ότι αν ο καταναλωτής αποζημιωθεί για την απώλεια του εισοδήματος του, λόγω αύξησης της τιμής, θα έπρεπε να επανέλθει στο σημείο A. Η κίνηση από το B στο A λέγεται αποτέλεσμα εισοδήματος. Όμως η επάνοδος του καταναλωτή στην U_0 δεν τον πάει στο αρχικό σημείο κατανάλωσης, δηλαδή το A, αλλά στο σημείο Γ επειδή η τιμή του X έχει εν τω μεταξύ αυξηθεί από το P_0 στο P_1 , και επομένως ο καταναλωτής θα αγοράζει λιγότερα από αυτό το αγαθό. Η κίνηση από το A στο Γ αποκαλείται αποτέλεσμα υποκατάστασης.

Ο συνδυασμός τιμής P_1 και ποσότητας Q_2 απεικονίζεται στο κάτω διάγραμμα στο σημείο Γ. Ενώνοντας το A και το Γ έχουμε μίαν άλλη καμπύλη ζήτησης την D_c , η οποία αποκαλείται αντισταθμισμένη καμπύλη ζήτησης.⁴ Η διαφορά της αντισταθμισμένης από την κανονική καμπύλη ζήτησης είναι ότι η αντισταθμισμένη δείχνει συνδυασμούς τιμών-ποσοτήτων, με την υπόθεση ότι ο καταναλωτής μένει στο

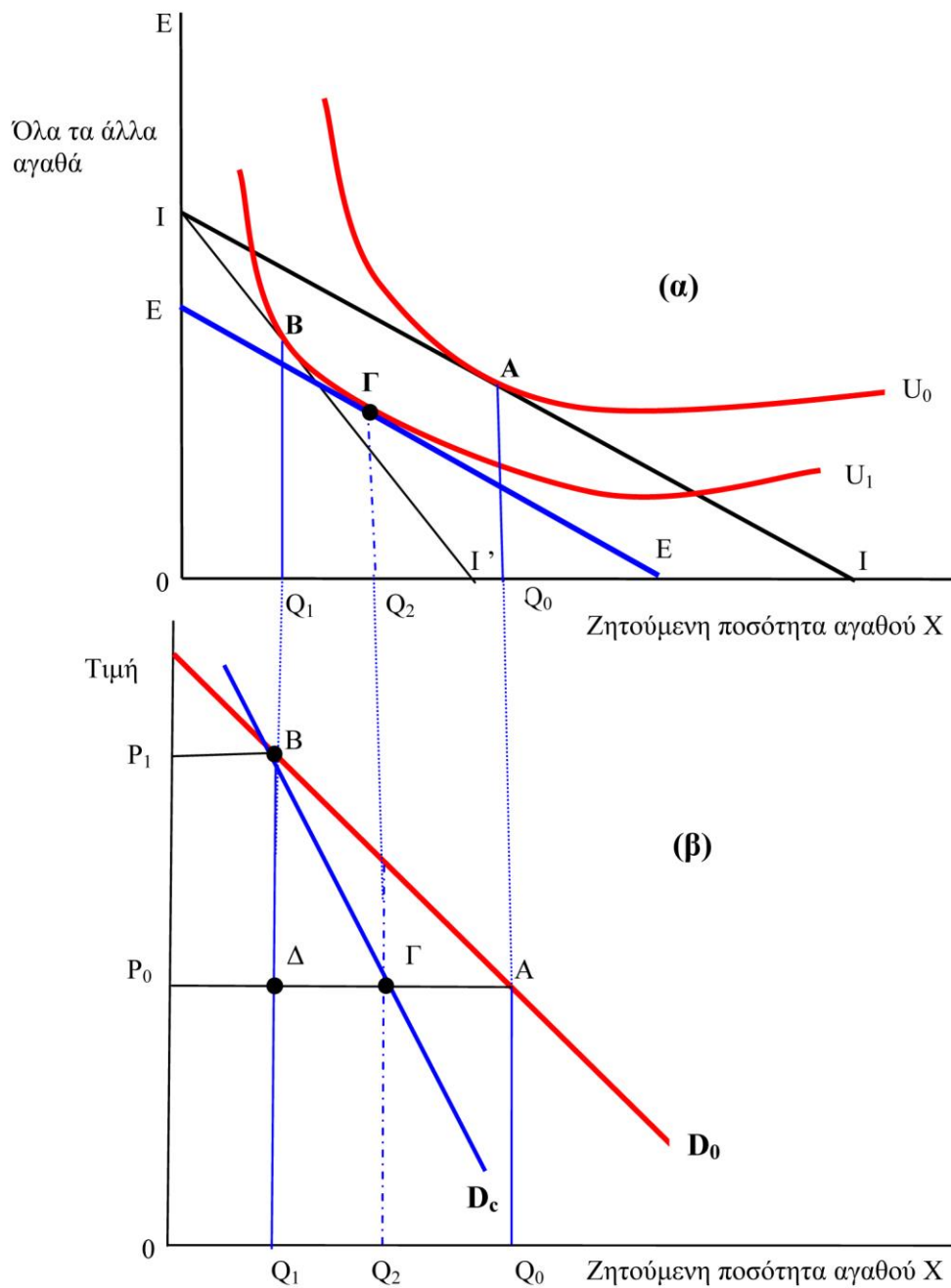
⁴ Η κανονική καμπύλη ζήτησης αποκαλείται και Μαρσαλιανή, από το όνομα του μεγάλου οικονομολόγου Marshall που την καθιέρωσε και η αντισταθμισμένη Χικσιανή, από το όνομα του άλλου μεγάλου οικονομολόγου του Hicks που την εισήγαγε πρώτος ως έννοια.

ίδιο επίπεδο ευημερίας με το αρχικό επίπεδο που είχε πριν τη μεταβολή της τιμής. Γι' αυτό και όταν θέλουμε να μετρήσουμε το αληθινό πλεόνασμα του καταναλωτή, που προέρχεται δηλαδή από τη μεταβολή της τιμής και μόνο, θα πρέπει να χρησιμοποιούμε την αντισταθμισμένη καμπύλη ζήτησης και όχι την κανονική.

Πώς μετρούμε όμως την αποζημιούσα μεταβολή; Από το διάγραμμα 2.8 είναι σαφές ότι η μεταβολή στη χρησιμότητα του καταναλωτή λόγω της αύξησης της τιμής του X , με βάση την κανονική καμπύλη ζήτησης δίνεται από το εμβαδόν της περιοχής $P_0 P_1 B A$. Με τη χρήση όμως της αποζημιούσας μεταβολής έχουμε συναγάγει την αντισταθμισμένη συνάρτηση ζήτησης. Αν τώρα μετρήσουμε τη μεταβολή της χρησιμότητας με βάση την αντισταθμισμένη καμπύλη ζήτησης, δηλαδή την καμπύλη που διατηρεί τον καταναλωτή στο αρχικό επίπεδο χρησιμότητας τότε η μεταβολή αυτή δίνεται από το εμβαδόν της περιοχής $P_0 P_1 \Gamma A$. Άρα η αποζημιούσα μεταβολή είναι μεγαλύτερη από το πλεόνασμα του καταναλωτή, δηλαδή $CV > CS$.

Από την πιο πάνω ανάλυση είναι φανερό ότι η διαφορά μεταξύ κανονικής και αντισταθμισμένης καμπύλης ζήτησης είναι το εισοδηματικό αποτέλεσμα. Θα μπορούσε επομένως να ισχυριστεί κάποιος ότι για τις περισσότερες περιπτώσεις ζήτησης αγαθών το εισοδηματικό αποτέλεσμα είναι μικρό και έτσι το πλεόνασμα του καταναλωτή που μετράται κάτω από την κανονική καμπύλη ζήτησης δεν θα είναι πολύ διαφορετικό από εκείνο που μετράται κάτω από την αντισταθμισμένη καμπύλη ζήτησης. Άρα στην πράξη μπορούμε να μετρούμε το πλεόνασμα του καταναλωτή κάτω από την κανονική καμπύλη ζήτησης.

Ας εξετάσουμε τώρα το άλλο μέτρο μεταβολής της ευημερίας εκείνο της ισοδύναμης μεταβολής (EV). Θα χρησιμοποιήσουμε και πάλι την ίδια προσέγγιση όμως και στην περίπτωση της αποζημιούσας μεταβολής. Το ερώτημα όμως που θέτουμε τώρα δεν είναι, όπως στην περίπτωση της αποζημιούσας μεταβολής πόσο πρέπει να αποζημιώσουμε τον καταναλωτή για να παραμείνει στην *αρχική* καμπύλη αδιαφορίας, μετά την αύξηση της τιμής του αγαθού, αλλά πόσα είναι διατεθειμένος ο καταναλωτής να καταβάλει, με τις σημερινές τιμές, για να μη γίνει η αύξηση της τιμής του αγαθού. Με άλλα λόγια, πόσο εισόδημα είναι διατεθειμένος να χάσει ο καταναλωτής για να μην αλλάξει η τιμή του αγαθού και η χρησιμότητα του να είναι εκείνη που θα είχε αν άλλαζε η τιμή του αγαθού. Για την ανάλυση μας θα χρησιμοποιήσουμε το διάγραμμα 2.9.

Διάγραμμα 2.9. Κανονική και αντισταθμισμένη καμπύλη ζήτησης-Ισοδύναμη μεταβολή

Ας υποθέσουμε ότι ο καταναλωτής είναι αρχικά σε ισορροπία στο σημείο Α, (στο πάνω μέρος του διαγράμματος (α)), όπου η γραμμή εισοδήματος ΙΙ εφάπτεται με την καμπύλη αδιαφορίας U_0 . Αν η τιμή του X είναι P_0 , η ζητούμενη ποσότητα είναι Q_0 και ο συνδυασμός P_0 και Q_0 απεικονίζεται ως το σημείο Α της καμπύλης ζήτησης (στο κάτω μέρος του διαγράμματος (β)). Έστω τώρα ότι η τιμή του X αυξάνει από το P_0 στο

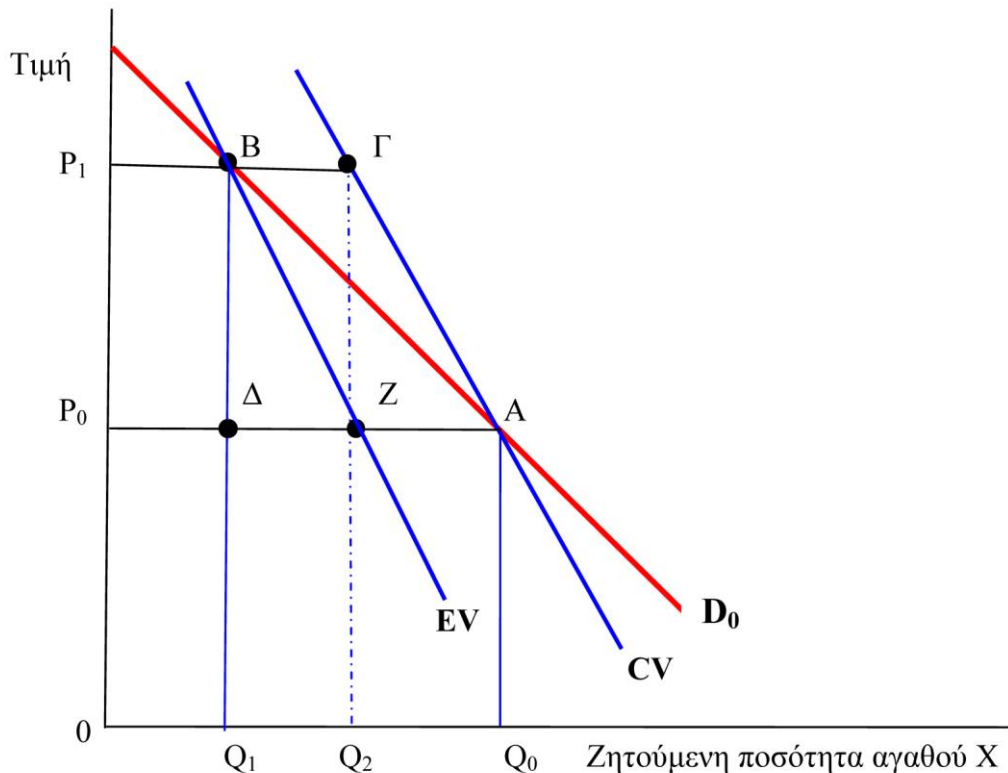
P_1 , λόγω π.χ. ενός φόρου. Αυτό έχει ως συνέπεια η γραμμή εισοδήματος Π να γίνεται Π' και να εφάπτεται με την καμπύλη αδιαφορίας U_1 στο σημείο B , στο πάνω μέρος του διαγράμματος, και η ζητούμενη ποσότητα του X μειώνεται στο Q_1 . Ο συνδυασμός P_1 και Q_1 απεικονίζεται ως σημείο B , στο κάτω μέρος του διαγράμματος. Με τα δύο σημεία της καμπύλης ζήτησης A και B , στο κάτω μέρος του διαγράμματος, έχουμε την καμπύλη ζήτησης $D_0 D_0$, η οποία αποκαλείται κανονική καμπύλη ζήτησης.

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, μια αύξηση της τιμής μειώνει την αγοραστική δύναμη του καταναλωτή, δηλαδή το πραγματικό εισόδημα του. Εκείνο που ρωτούμε τώρα είναι: πόσο θα ήταν διατεθειμένος να καταβάλει ο καταναλωτής, ώστε να παραμείνει στην καμπύλη αδιαφορίας U_1 , χωρίς να αλλάξει η αρχική τιμή του X . Αυτό μπορούμε να το κάνουμε ως εξής. Μετά την αύξηση της τιμής του X , ο καταναλωτής ισορροπεί στο σημείο B , πάνω στην καμπύλη αδιαφορίας U_1 . Αν δεν αυξηθεί η τιμή του X και θέλουμε ο καταναλωτής να παραμείνει στην U_1 , πρέπει να του αφαιρέσουμε τόσο εισόδημα ώστε από το αρχικό σημείο A στη U_0 να βρεθεί σ' ένα άλλο σημείο της U_1 . Με αμετάβλητες τις τιμές αυτό γίνεται με την παράλληλη μετατόπιση της Π στη θέση $E'E$ και στο σημείο Γ πάνω στην U_1 . Εκείνο που παρατηρούμε τώρα είναι ότι ο καταναλωτής, αν και έχει το ίδιο επίπεδο ευημερίας με εκείνο μετά την αύξηση της τιμής, αγοράζει ποσότητα Q_1 αντί Q_0 . Όπως αναφέραμε και πιο πάνω η κίνηση από το A στο Γ είναι το αποτέλεσμα εισοδήματος και η κίνηση από το B στο Γ είναι το αποτέλεσμα υποκατάστασης.

Στην τιμή P_1 ο καταναλωτής αγόραζε Q_1 (βλέπε τμήμα B του διαγράμματος). Με την αρχική όμως τιμή του X , την P_0 , ο καταναλωτής αγοράζει, με χρησιμότητα U_1 , την ποσότητα Q_2 . Ο συνδυασμός της τιμής P_0 και ποσότητας Q_2 απεικονίζεται στο κάτω διάγραμμα στο σημείο Γ . Ενώνοντας το B και το E έχουμε μια άλλη καμπύλη ζήτησης την $D_C D_C$, η οποία είναι η αντισταθμισμένη καμπύλη ζήτησης.

Όπως και πιο πάνω, είναι σαφές από το διάγραμμα 2.9, ότι η μεταβολή στη χρησιμότητα του καταναλωτή λόγω της αύξησης της τιμής του X , με βάση την κανονική καμπύλη ζήτησης δίνεται από το εμβαδόν της περιοχής $P_0 P_1 B A$. Με τη χρήση όμως της ισοδύναμης μεταβολής έχουμε συναγάγει την αντισταθμισμένη συνάρτηση ζήτησης. Αν τώρα μετρήσουμε τη μεταβολή της χρησιμότητας με βάση την αντισταθμισμένη καμπύλη ζήτησης, δηλαδή την καμπύλη που διατηρεί τον καταναλωτή στο αρχικό επίπεδο χρησιμότητας τότε η μεταβολή αυτή δίνεται από το εμβαδόν της περιοχής $P_0 P_1 B \Gamma$. Άρα η ισοδύναμη μεταβολή είναι μικρότερη από το πλεόνασμα του καταναλωτή, δηλαδή.

Συγκρίνοντας τα τρία μέτρα που εξετάσαμε μέχρι τώρα διαπιστώνουμε ότι, για κανονικά αγαθά, η σχέση του είναι $EV < CS < CV$. Αυτό μπορεί να γίνει εμφανέστερο από το διάγραμμα 1.10.

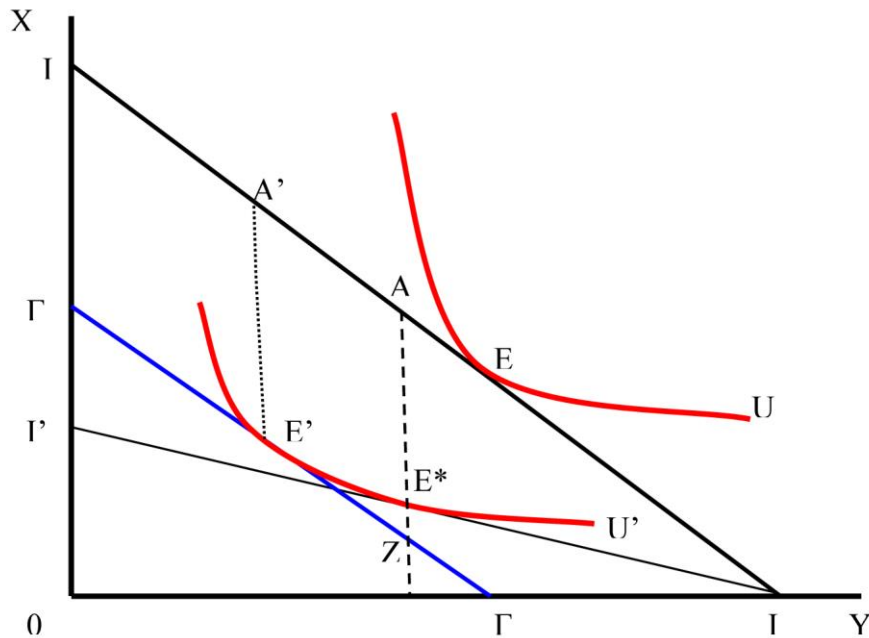
Διάγραμμα 2.10. Κανονική και αντισταθμισμένη καμπύλη ζήτησης-Ισοδύναμη και αποζημιούσα μεταβολή

Είναι σαφές ότι το πλεόνασμα του καταναλωτή είναι το εμβαδόν της περιοχής P_0P_1BA , το οποίο είναι μεταξύ της αποζημιούσας μεταβολής $P_0P_1ΓA$ και της ισοδύναμης μεταβολής P_0P_1BZ . Επειδή τα τρία μέτρα είναι διαφορετικά, τίθεται το ερώτημα για το ποιο από αυτά θα χρησιμοποιούμε. Η απάντηση δεν είναι σαφής. Γι' αυτό ως προσεγγιστικό μέτρο θα μπορούσαμε να πάρουμε το πλεόνασμα του καταναλωτή, το οποίο είναι μεταξύ αποζημιούσας και ισοδύναμης μεταβολής.

Οριακό κόστος δημοσίων εσόδων

Με βάση τα πιο πάνω μπορούμε τώρα να προχωρήσουμε στην αξιολόγηση του πόσο κοστίζει στην κοινωνία η είσπραξη μιας επιπλέον μονάδας από την επιβολή ενός φόρου. Ας υποθέσουμε ότι έχουμε ένα καταναλωτή οποίος έχει να επιλέξει μεταξύ δύο

αγαθών X και Y. Με δεδομένες τις προτιμήσεις του και το εισόδημα του ο καταναλωτής βρίσκεται αρχικά στο σημείο E, στο διάγραμμα 2.11. Έστω τώρα ότι η κυβέρνηση επιβάλλει ένα φόρο στο αγαθό X, με αποτέλεσμα η τιμή του να αυξηθεί και η καμπύλη εισοδήματος να μετακινηθεί από την Π στην 1Γ. Το νέο σημείο ισορροπίας του καταναλωτή είναι το E*. Άρα τα έσοδα που εισέπραξε το κράτος είναι E*A (σε όρους αγαθού X).

Διάγραμμα 2.11. Απώλεια ευημερίας από επιβολή φόρου

Ας υποθέσουμε όμως ότι η κυβέρνηση αντί να επιβάλει τον πιο πάνω φόρο στο X, αφαιρεί από τον καταναλωτή ένα ποσό τέτοιο ώστε η ευημερία του να είναι στην ίδια καμπύλη αδιαφορίας με εκείνη στην οποία βρίσκεται μετά την επιβολή του φόρου δηλαδή στη U'. Ο φόρος αυτός λέγεται ειδικός φόρος σταθερού ποσού (lump sum tax). Αφού η τιμές των αγαθών δεν αλλάζουν η γραμμή εισοδήματος μετατοπίζεται παράλληλα από την ΔΑ στην ΓΓ. Η γραμμή αυτή εφάπτεται με την καμπύλη αδιαφορίας U' στο σημείο E'. Άρα τα έσοδα που εισπράττει η κυβέρνηση είναι E'A'.

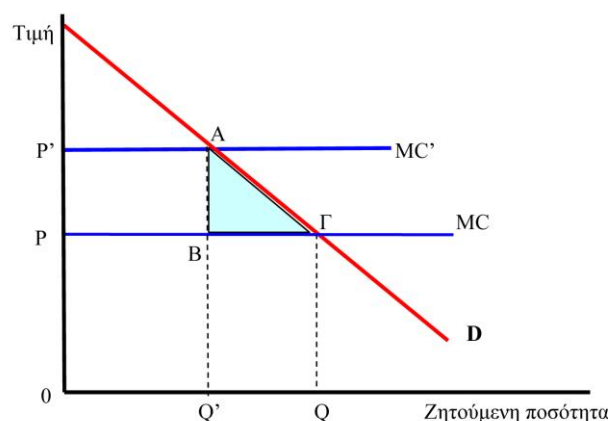
Συγκρίνοντας τα έσοδα που εισέπραξε η κυβέρνηση με το φόρο στο X (E*A) με εκείνα που εισέπραξε από τον ειδικό φόρο σταθερού ποσού, παρατηρούμε τα εξής. Η A'E' είναι ίση με την AZ (παράλληλες μεταξύ παραλλήλων). Τα έσοδα όμως που εισπράττει η κυβέρνηση από το φόρο στο X είναι AE*, που είναι λιγότερα από το AZ, δηλαδή λιγότερα από το A'E', που είναι τα έσοδα από το φόρο σταθερού ποσού. Η διαφορά αυτή είναι ίση με E*Z. Το ερώτημα ντου ανακύπτει είναι γιατί αυτή η διαφορά

και που πήγε το ποσό E^*Z ; Το ποσό αυτό είναι αυτό που λέμε απώλεια ευημερίας (deadweight loss) ή υπερβάλλον βάρος (excess burden) του φόρου. Η απώλεια αυτή εξηγείται από το γεγονός ότι με την επιβολή του φόρου στο X , αλλάζουν οι σχετικές τιμές μεταξύ των αγαθών X και Y και άρα η συμπεριφορά του καταναλωτή. Αυτό φαίνεται από το διάγραμμα 2.11 ως εξής. Αν αφαιρεθεί το εισόδημα από τον καταναλωτή, με τον ειδικό φόρο σταθερού ποσού, χωρίς να αλλάξουν οι σχετικές τιμές, ο καταναλωτής πάει από το E στο E' . Έχουμε δηλαδή μόνο το αποτέλεσμα εισοδήματος. Αν όμως επιβληθεί ο φόρος στο X , τότε εκτός από το αποτέλεσμα εισοδήματος (από το E στο E'), έχουμε και την μετακίνηση του καταναλωτή από το E' στο E^* , δηλαδή το αποτέλεσμα υποκατάστασης. Είναι ακριβώς αυτό το αποτέλεσμα, το οποίο αποκαλείται και στρέβλωση, που δημιουργεί την απώλεια των εσόδων κατά E^*Z . Είναι σχετικά εύκολο να διαπιστωθεί ότι αν δεν υπάρχει αποτέλεσμα υποκατάστασης, αν π.χ. οι καμπύλες αδιαφορίας έχουν σχήμα ορθής γωνίας, τότε το υπερβάλλον βάρος από το φόρο είναι μηδέν.

Ένα βασικό ερώτημα είναι κατά πόσο το υπερβάλλον βάρος μπορεί να μετρηθεί. Όπως αναφέραμε πιο πάνω η στρέβλωση είναι το αποτέλεσμα υποκατάστασης και η αντισταθμισμένη καμπύλη ζήτησης απεικονίζει τη ζήτηση ενός αγαθού μετά την αφαίρεση του αποτελέσματος εισοδήματος, δηλαδή μετρά μόνο το αποτέλεσμα υποκατάστασης. Μπορούμε επομένως να χρησιμοποιήσουμε την αντισταθμισμένη καμπύλη ζήτησης για να μετρήσουμε το υπερβάλλον βάρος. Για να το δούμε αυτό, ας υποθέσουμε ότι έχουμε την (αντισταθμισμένη) καμπύλη ζήτησης D (διάγραμμα 2.12) και ότι το οριακό κόστος είναι σταθερό και απεικονίζεται από την καμπύλη MC , η οποία στον τέλει ανταγωνισμό είναι και η καμπύλη προσφοράς⁵. Η τιμή ισορροπίας είναι επομένως P . Στην τιμή P η ζητούμενη ποσότητα είναι Q και το πλεόνασμα του καταναλωτή είναι η περιοχή DPQ .

Έστω, τώρα ότι η κυβέρνηση επιβάλλει ένα φόρο ο οποίος είναι ένα σταθερό ποσό ανά μονάδα προϊόντος, π.χ. 50 λεπτά ανά μονάδα προϊόντος. Αυτό έχει ως συνέπεια η καμπύλη οριακού κόστους να μετατοπιστεί προς τα επάνω στη θέση MC' και η τιμή γίνεται P' και η ζητούμενη ποσότητα μειώνεται από Q σε Q' . Άρα η απόσταση PP' είναι ίση με t .

⁵ Η ανάλυση μας ισχύει και για την περίπτωση που η καμπύλη οριακού κόστους είναι αύξουσα.

Διάγραμμα 2.12. Μέτρηση υπερβάλλοντος βάρους

Μετά τη μεταβολή της τιμής το πλεόνασμα του καταναλωτή είναι $DP'A$. Άρα η μείωση του πλεονάσματος του καταναλωτή είναι η περιοχή $PP'AΓ$. Από την επιβολή του φόρου το κράτος παίρνει έσοδα τα οποία είναι ίσα με την περιοχή $PP'AB$. Επομένως το τρίγωνο $ABΓ$ είναι το μέρος του πλεονάσματος που χάνει ο καταναλωτής αλλά δεν γίνεται έσοδο για την κυβέρνηση. Αυτό το ποσό που χάνεται λέγεται υπερβάλλον βάρος (EB) και είναι το μέτρο του $E*Z$ στο διάγραμμα 2.12.

Με απλά μαθηματικά το η απώλεια στο πλεόνασμα του καταναλωτή είναι

$$EB = \frac{1}{2} (\Delta P) X (\Delta Q) \quad (2.6)$$

Με βάση τον ορισμό της ελαστικότητας ζήτησης ως προς την τιμή ενός αγαθού έχουμε ότι

$$e = \frac{\Delta Q}{\Delta P} \frac{P}{Q} \quad (2.7)$$

Λύνουμε την (2.7) ως προς ΔQ και αυτό το αντικαθιστούμε στην (2.6) για να βρούμε ότι

$$EB = \frac{1}{2} (\Delta P) X \left(e \Delta P \frac{Q}{P} \right) \quad (2.8)$$

Με δεδομένο ότι $\Delta P = t$, η (2.8) μπορεί να ξαναγραφτεί ως

$$EB = \frac{1}{2} e \frac{Q}{P} t^2 \quad (2.9)$$

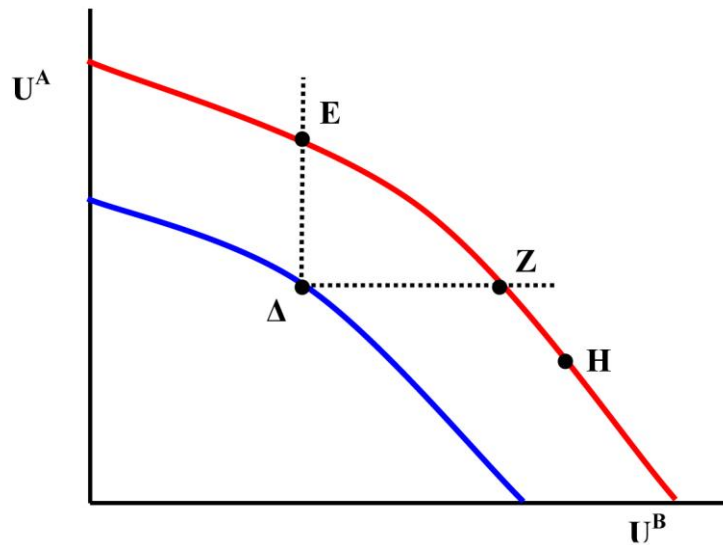
πράγμα που σημαίνει ότι το υπερβάλλον βάρος αυξάνεται κατά το τετράγωνο της αύξησης του φόρου. Αν π.χ. ο φόρος διπλασιαστεί τότε το υπερβάλλον βάρος θα τετραπλασιαστεί. Γίνεται φανερό επομένως ότι αν η κυβέρνηση επιθυμεί να αυξήσει τη φορολογία για να κάνει τη διανομή του εισοδήματος πιο ίση, τότε τα αυξημένα φορολογικά έσοδα έχουν ένα επιπλέον κόστος για την κοινωνία, που είναι ίσο με το υπερβάλλον βάρος του φόρου.

Η πιο πάνω ανάλυση στηρίχθηκε στην υπόθεση ότι το οριακό κόστος παραγωγής του αγαθού είναι σταθερό και επομένως η καμπύλη προσφοράς είναι μια οριζόντια γραμμή. Αυτό έχει ως συνέπεια το πλεόνασμα του παραγωγού είναι μηδέν. Αν υποθέσουμε ότι το οριακό κόστος είναι αύξον και άρα το πλεόνασμα του παραγωγού θετικό, τότε η επιβολή του φόρου θα έχει μια επίδραση και στο πλεόνασμα του παραγωγού και επομένως θα υπάρχει μια αντίστοιχη απώλεια ευημερίας και άρα επιπλέον υπερβάλλον βάρος. Αυτό είναι θέμα που θα το εξετάσουμε αργότερα όταν συζητήσουμε θέματα φορολογίας.

Κοινωνική δικαιοσύνη και το κριτήριο του Pareto

Όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο το κριτήριο του Pareto, η κοινωνική ευημερία μεγιστοποιείται μόνο αν η ευημερία κάποιου ατόμου βελτιωθεί χωρίς να μειωθεί η ευημερία κάποιου άλλου ατόμου. Είναι φανερό ότι το κριτήριο αυτό κάνει σχεδόν αδύνατη την άσκηση οικονομικής πολιτικής αφού σπάνια θα υπάρξει ενέργεια της κυβέρνησης η οποία δεν θα μειώνει την ευημερία κάποιου ατόμου. Το πρόβλημα αυτό το αντιμετώπισαν οι οικονομολόγοι με διάφορους τρόπους. Κατά το κριτήριο του N. Kaldor . Αν εκείνοι που ωφελούνται από μια αλλαγή μπορούν να αποζημιώσουν αυτούς που χάνουν και να είναι σε καλύτερη θέση απ' ό,τι αρχικά, τότε η αλλαγή αυτή θα πρέπει να θεωρείται ότι βελτιώνει την κοινωνική ευημερία. Ο Kaldor μάλιστα τόνισε ότι η αλλαγή αυτή αρκεί να είναι δυνητική και όχι πραγματική, με απλά λόγια η αποζημίωση αυτών που χάνουν δεν είναι απαραίτητο να γίνει. Για το κριτήριο του Kaldor αρκεί όσοι ωφελούνται, να έχουν τη δυνατότητα να αποζημιώσουν αυτούς που χάνουν ώστε οι τελευταίοι να δεχτούν την αλλαγή, και να είναι σε καλύτερη θέση από την αρχική, χωρίς να είναι απαραίτητο να γίνει η αποζημίωση σε αυτούς που χάνουν. Υποτίθεται φυσικά ότι η αναδιανομή της ευημερίας έχει μηδενικό κόστος για την κοινωνία. Η πρόταση του Kaldor μπορεί να γίνει κατανοητή με το ακόλουθο διάγραμμα 2.13.

Ας υποθέσουμε δύο άτομα A και B, με την ευημερία του A να απεικονίζεται στον κάθετο άξονα και την ευημερία του B στον οριζόντιο άξονα. Αρχικά η ευημερία είναι στο

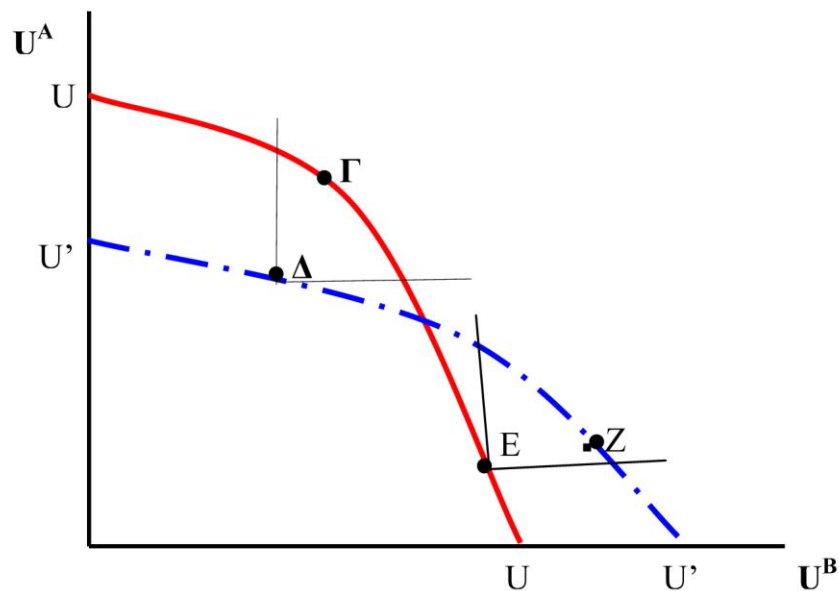

Διάγραμμα 2.13. Κριτήριο αποζημίωσης κατά Kaldor και Hicks

σημείο Δ. Μετά από μια αλλαγή η ευημερία πάει στο σημείο H, το οποίο είναι σε μια ανώτερη καμπύλη δυνατοτήτων ωφέλειας. Στο νέο αυτό σημείο, η ευημερία του ατόμου A μειώνεται, ενώ η ευημερία του ατόμου B αυξάνεται. Με βάση το κριτήριο του Pareto δεν έχουμε βελτίωση της κοινωνικής ευημερίας, έστω κι αν είμαστε σε μια ανώτερη καμπύλη κοινωνικής ωφέλειας. Σύμφωνα με το κριτήριο του Kaldor εφόσον αυτοί που ωφελούνται, δηλαδή το άτομο B μπορεί να αποζημιώσει το άτομο A που χάνει και να είναι σε καλλίτερη θέση από ότι αρχικά, δηλαδή το σημείο Δ. Με βάση το διάγραμμα, το άτομο B μπορεί να κινηθεί από το σημείο H σε ένα σημείο μεταξύ E και Z, όπου και τα δύο άτομα θα είναι σε καλύτερη θέση από ότι αρχικά (σημείο Δ), ή τουλάχιστο το ένα άτομο είναι σε καλύτερη θέση και το άλλο δεν είναι σε χειρότερη. Άρα σύμφωνα με το κριτήριο του Kaldor, στο σημείο H υπάρχει βελτίωση της κοινωνικής ευημερίας.

Κατά το κριτήριο του Hicks (1940), μια αλλαγή αυξάνει την κοινωνική ευημερία αν αυτοί που χάνουν δεν μπορούν να αποζημιώσουν αυτούς που κερδίζουν ώστε οι τελευταίοι να δεχτούν να μείνουν στην παλιά κατάσταση και έτσι να αποφευχθεί η μεταβολή. Με βάση το διάγραμμα 2.13 αυτοί που χάνουν, δηλαδή το άτομο A δεν μπορεί να αποζημιώσει το άτομο B και να μείνουμε στην αρχική καμπύλη ωφέλειας, χωρίς να χάσει ευημερία κανένα άτομο.

Ο Scitovsky (1941) παρατήρησε ότι τα κριτήρια των Kaldor και Hicks ισχύουν ταυτόχρονα όταν η νέα καμπύλη δυνατοτήτων ωφέλειας που προκύπτει από μια αλλαγή δεν τέμνει την αρχική καμπύλη δυνατοτήτων ωφέλειας. Αν συμβεί οι δύο καμπύλες ωφέλειας να τέμνονται τότε τα κριτήρια των Kaldor και Hicks μπορεί να δίνουν αντιφατικά αποτελέσματα. Ας πάρουμε το διάγραμμα 2.14, και

Διάγραμμα 2.14. Κριτήριο του Scitovsky

ας υποθέσουμε ότι αρχικά είμαστε στην καμπύλη UU και στο σημείο E . Έστω ότι μετά από μια αλλαγή βρισκόμαστε στο σημείο Δ , σε μια νέα καμπύλη δυνατοτήτων ωφέλειας την $U'U'$. Το ερώτημα είναι αν ισχύουν τα κριτήρια των Kaldor και Hicks. Ας δούμε πρώτα τι γίνεται με το κριτήριο του Kaldor. Με την αλλαγή αυτή το άτομο A ωφελείται και το άτομο B χάνει ευημερία. Είναι όμως δυνατό να γίνει αναδιανομή έτσι ώστε να μετακινηθούμε από το σημείο Δ στο σημείο Z , όπου και τα δύο άτομα είναι καλύτερα από ότι ήταν αρχικά στο σημείο E . Άρα το κριτήριο του Kaldor ικανοποιείται. Ας δούμε όμως τι συμβαίνει με το κριτήριο του Hicks. Το άτομο που χάνει με την αλλαγή, από το E στο Δ , είναι το B . Μπορεί το άτομο αυτό να αποζημιώσει το A με τέτοιο τρόπο ώστε να μη γίνει η αλλαγή και να μείνουμε στην αρχική καμπύλη δυνατοτήτων ωφέλειας UU . Το άτομο B μπορεί να προτείνει να μη γίνει η αλλαγή και με αναδιανομή να πάμε από το E στο σημείο Γ , όπου και τα δύο άτομα είναι καλύτερα από ότι στο Δ . Άρα το κριτήριο του Hicks ότι για να μη γίνει μια αλλαγή πρέπει όσοι χάνουν να μπορούν να αποζημιώσουν αυτούς που κερδίζουν, ώστε να δεχτούν να μείνουν στην αρχική θέση ικανοποιείται. Είναι όμως φανερό ότι τα

κριτήρια των Kaldor και Hicks αντιφάσκουν. Με το κριτήριο του Kaldor η αλλαγή βελτιώνει την κοινωνική ευημερία αλλά με το κριτήριο του Hicks η αλλαγή δεν βελτιώνει την κοινωνική ευημερία αφού η παραμονή στην αρχική κατάσταση είναι καλύτερη από τη νέα θέση. Άρα στην περίπτωση που οι καμπύλες δυνατοτήτων ωφέλειας τέμνονται το πρόβλημα της μεταβολής της κοινωνικής ευημερίας γίνεται πιο περίπλοκο. Γι' αυτό και οι οικονομολόγοι έχουν προτείνει μια σειρά από άλλους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να αξιολογήσουμε το αν μια μεταβολή βελτιώνει την κοινωνική ευημερία ή όχι.⁶

Αναδιανομή εισοδήματος και μέτρηση ανισότητας

Εξετάζοντας το θέμα της κοινωνικής δικαιοσύνης ή της ισότητας στην οικονομική ανάλυση, το ερώτημα είναι πως μπορούμε να τη μετρήσουμε. Μέχρι τώρα αναφερόμαστε στην κοινωνική ευημερία, μια έννοια η οποία όμως δεν προσδιορίζεται ακριβώς. Το ίδιο ισχύει και για την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης ή ισότητας. Για την άσκηση όμως της οικονομικής πολιτικής είναι σημαντικό να μπορούμε να εκφράσουμε ποσοτικά τις έννοιες αυτές. Το θέμα είναι ένα από τα πιο πολυσυζητημένα της οικονομικής ανάλυσης⁷.

Στην ανάλυση που ακολουθεί θα ασχοληθούμε πολύ συνοπτικά και μόνο εισαγωγικά με το θέμα της ισότητας.

Κατ' αρχήν πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ δύο εννοιών. Η μια αφορά την ισότητα ως αποτέλεσμα, δηλαδή ασχολείται με το αν τα μερίδια ευημερίας που παίρνουν τα άτομα μιας κοινωνίας είναι δίκαια. Η άλλη έννοια ασχολείται με την ισότητα ως διαδικασία, με το αν δηλαδή η διαδικασία και οι μέθοδοι της διανομής των μεριδίων ευημερίας είναι δίκαιες.

Υπάρχει όμως και ένα άλλο θέμα που αφορά τη μορφή των μεριδίων ευημερίας που παίρνουν τα άτομα ή οι κοινωνικές ομάδες. Μας ενδιαφέρει δηλαδή το πώς μοιράζεται η γενική κοινωνική ευημερία ή η διανομή ορισμένων αγαθών και υπηρεσιών; Αν για παράδειγμα θεωρήσουμε ότι το εισόδημα είναι προσεγγιστικά ένας καλός δείκτης ευημερίας το ερώτημα είναι αν θα πρέπει να ενδιαφερόμαστε το πώς διανέμεται το εισόδημα ή ορισμένα μόνο αγαθά όπως π.χ. υγεία, παιδεία, κ.α. Το βασικό επιχείρημα για τη δεύτερη προσέγγιση είναι απλό. Σε μια οικονομία της

⁶ Το θέμα της μεταβολής της κοινωνικής ευημερίας είναι καθαρά αξιολογικό και έχει απασχολήσει την οικονομική ανάλυση στα θέματα αξιολόγησης κόστους οφέλους. Για μια επισκόπηση του θέματος ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί ένα σχετικό εγχειρίδιο, όπως π.χ. Mishan (1988)

⁷ Βλέπε π.χ. Atkinson (1970), Sen (1973), και Cowell (1977).

αγοράς, η διανομή του εισοδήματος προσδιορίζεται, σε μεγάλο βαθμό, από τις δυνάμεις της αγοράς. Είναι όμως απαραίτητο ορισμένα βασικά αγαθά, όπως τροφή, στέγη, ένδυση, βασικές υπηρεσίες υγείας, πολιτικά δικαιώματα και παρόμοια αγαθά και υπηρεσίες να παρέχονται σε όλους και η απόκτηση τους να μην επαφίεται στις δυνάμεις της αγοράς και μόνο.⁸ Το γεγονός ότι το εισόδημα, που χρησιμοποιείται ευρέως ως δείκτης ευημερίας δεν είναι επαρκές μέτρο που απεικονίζει την ευημερία ατόμων ή κοινωνικών ομάδων είναι γενικότερα αναγνωρισμένο και γι' αυτό χρησιμοποιούνται και άλλοι δείκτες, οι οποίοι συμπεριλαμβάνουν και άλλα στοιχεία εκτός από το εισόδημα.⁹

Δείκτης Gini και καμπύλη Lorenz

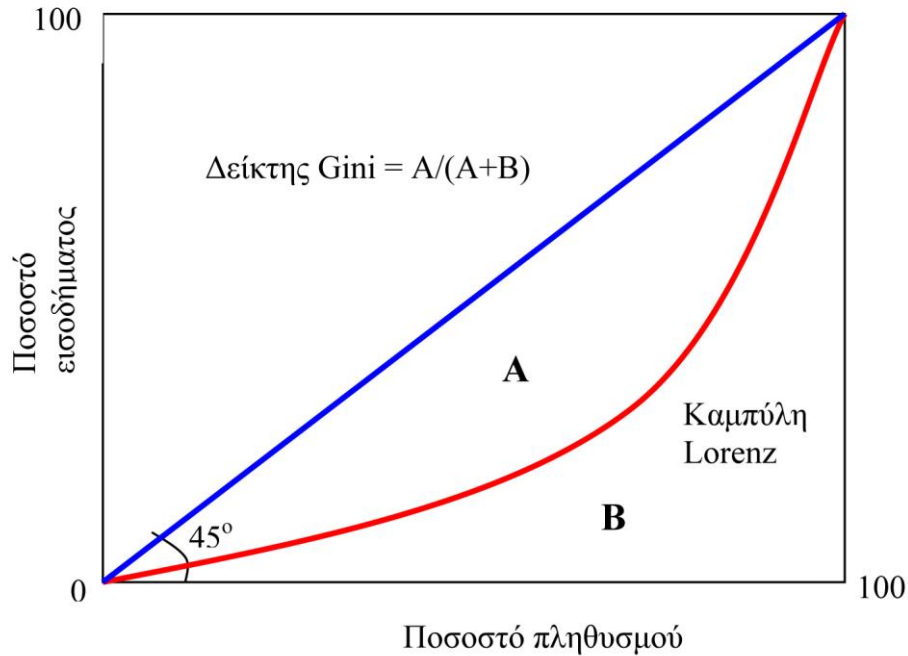
Υπάρχουν πολλοί τρόποι μέτρησης της ισότητας ή ανισότητας στη διανομή της ευημερίας ή του εισοδήματος, αν θεωρήσουμε ότι το εισόδημα είναι ένας καλός δείκτης ευημερίας. Το πλέον γνωστό τέτοιο μέτρο είναι η καμπύλη Lorenz και ο άμεσα συνδεδεμένος δείκτης Gini. Η καμπύλη Lorenz δείχνει τη σχέση μεταξύ δύο μεταβλητών X και Y που ορίζονται ως εξής:

X = το ποσοστό (από 0 έως 100) του πληθυσμού το οποίο κατατάσσεται με ανιούσα σειρά και ξεκινά από εκείνους που έχουν το μικρότερο ποσό του εισοδήματος (αγαθού ή υπηρεσίας).

Y = το ποσοστό (από 0 έως 100) του ποσού του εισοδήματος (αγαθού ή υπηρεσίας) το οποίο παίρνει το X ποσοστό του πληθυσμού. Ας πάρουμε την καμπύλη Lorenz που απεικονίζεται στο διάγραμμα 2.15.

⁸ Βλέπε Tobin (1970).

⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο δείκτης ανθρώπινης ανάπτυξης που χρησιμοποιείται τα τελευταία χρόνια από τα Ηνωμένα Έθνη. Βλέπε για παράδειγμα, UNDP Human Development Report, 2003.

Διάγραμμα 2.15. Καμπύλη Lorenz

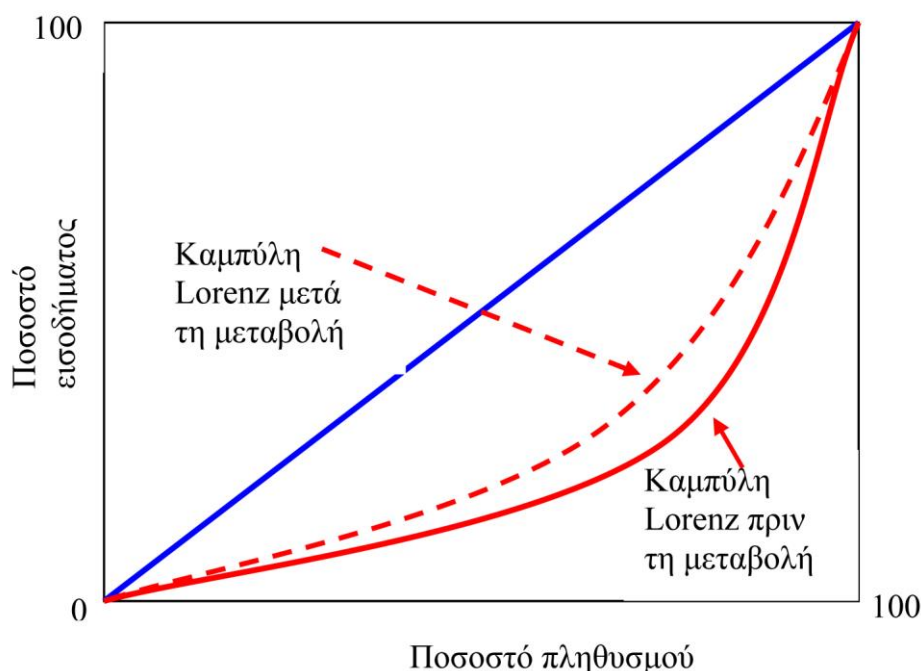
Στο τετράγωνο που παρουσιάζεται, ο κάθετος άξονας απεικονίζει το ποσοστό εισοδήματος από το 0 στο 100 και ο οριζόντιος άξονας σωρευτικά το ποσοστό του πληθυσμού, από 0 μέχρι 100. Κάθε καμπύλη Lorenz ξεκινά από την αρχή του τετραγώνου, όπου $X=Y=0$ και τελειώνει στην απέναντι γωνία του τετραγώνου όπου $X=Y=100$. Αν υπάρχει πλήρης ισότητα στη διανομή του εισοδήματος τότε η καμπύλη Lorenz είναι η διαγώνιος του τετραγώνου (γραμμή 45°), που δηλώνει π.χ., ότι το 10% του πληθυσμού έχει το 10% του εισοδήματος, το 20% του πληθυσμού το 20% του εισοδήματος κ.ο.κ. Αν πάλι ένα άτομο έχει όλο το εισόδημα τότε η καμπύλη Lorenz είναι η ορθή γωνία που σχηματίζεται από τον οριζόντιο άξονα από το 0 μέχρι το 100 και από εκεί και πέρα γίνεται κάθετη συμπίπτοντας με τον κάθετο άξονα μέχρι το 100. Γίνεται επομένως φανερό ότι όσο η καμπύλη Lorenz πλησιάζει τη διαγώνιο γραμμή των 45° τόσο η διανομή του εισοδήματος είναι πιο ίση και αντίθετα όσο αυτή απομακρύνεται η ανισότητα στη διανομή αυξάνει.

Μαθηματικά η ανισότητα μετριέται με το δείκτη Gini ο οποίος είναι ο λόγος της περιοχής A στο διάγραμμα ως προς το $(A+B)$. Πιο συγκεκριμένα, αν υπάρχουν n άτομα με εισοδήματα y_i ($i=1,2,\dots,n$ και $y_i < y_j$ για $i < j$) και το μέσο εισόδημα είναι \bar{y} , ο συντελεστής Gini είναι

$$G = 1 + \frac{1}{n} - \frac{1}{n^2 \bar{y}} (y_1 + 2y_2 + \dots + ny_n) \quad (2.10)$$

Αν $G=1$, τότε ένα άτομο έχει όλο το εισόδημα. Αν $G=0$, τότε όλα τα άτομα έχουν το ίδιο εισόδημα. Ο δείκτης Gini χρησιμοποιείται συχνά για τη μέτρηση της ανισότητας, αλλά δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ως δείκτης κοινωνικής ευημερίας, διότι η στάθμιση που θέτει στην ευημερία του ατόμου εξαρτάται από τη θέση του στην κατάταξη και όχι από το εισόδημα του (βλέπε εξίσωση 2.10).

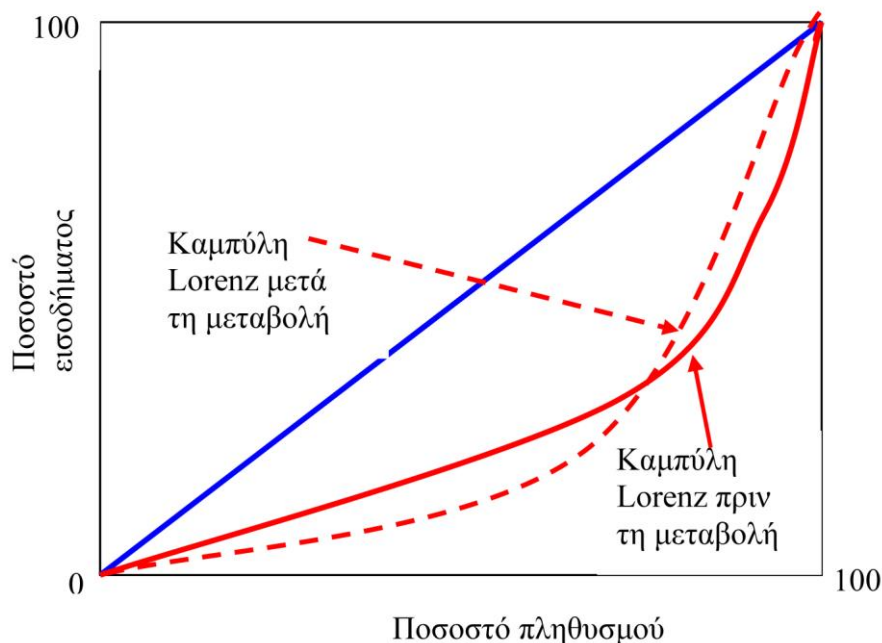
Ας υποθέσουμε τώρα ότι μια κρατική παρέμβαση π.χ. επιβολή φόρου ή μια μεταβιβαστική πληρωμή, μεταβάλλει τη διανομή του εισοδήματος και η νέα διανομή είναι εκείνη που δείχνει η διακεκομμένη καμπύλη Lorenz στο διάγραμμα 2.16.

Διάγραμμα 2.16. Μεταβολή στην καμπύλη Lorenz

Είναι σαφές από το διάγραμμα 2.16 ότι η νέα (διακεκομμένη) καμπύλη Lorenz είναι πλησιέστερα στη γραμμή 45° και άρα η διανομή εισοδήματος είναι πιο ίση από πριν. Είναι όμως δυνατόν μετά την παρέμβαση η νέα καμπύλη Lorenz να έχει διαφορετικό σχήμα και να τέμνει την παλιά καμπύλη, όπως στο διάγραμμα 2.17.

Στην περίπτωση αυτή δεν μπορούμε να πούμε ξεκάθαρα αν η νέα διανομή εισοδήματος είναι πιο ίση από την αρχική. Επειδή η ύπαρξη διασταυρούμενων καμπυλών Lorenz δεν μπορεί να αποκλειστεί, γίνεται σαφές ότι το μέτρο αυτό μέτρησης της ανισότητας στη διανομή του εισοδήματος, δηλαδή ο δείκτης του Gini, δημιουργεί προβλήματα και γι' αυτό έχουν προταθεί αρκετά άλλα μέτρα, μερικά από τα οποία θα εξετάσουμε αμέσως πιο κάτω.

Διάγραμμα 2.17. Διασταυρούμενες καμπύλες Lorenz

Δεοντολογικές προσεγγίσεις για την αναδιανομή

Τα κριτήρια αυτά μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την αξιολόγηση της αναδιανομής του εισοδήματος. Υπάρχουν πολλές προσεγγίσεις και εμείς θα περιοριστούμε σε μερικές από αυτές¹⁰.

Ωφελιμισμός

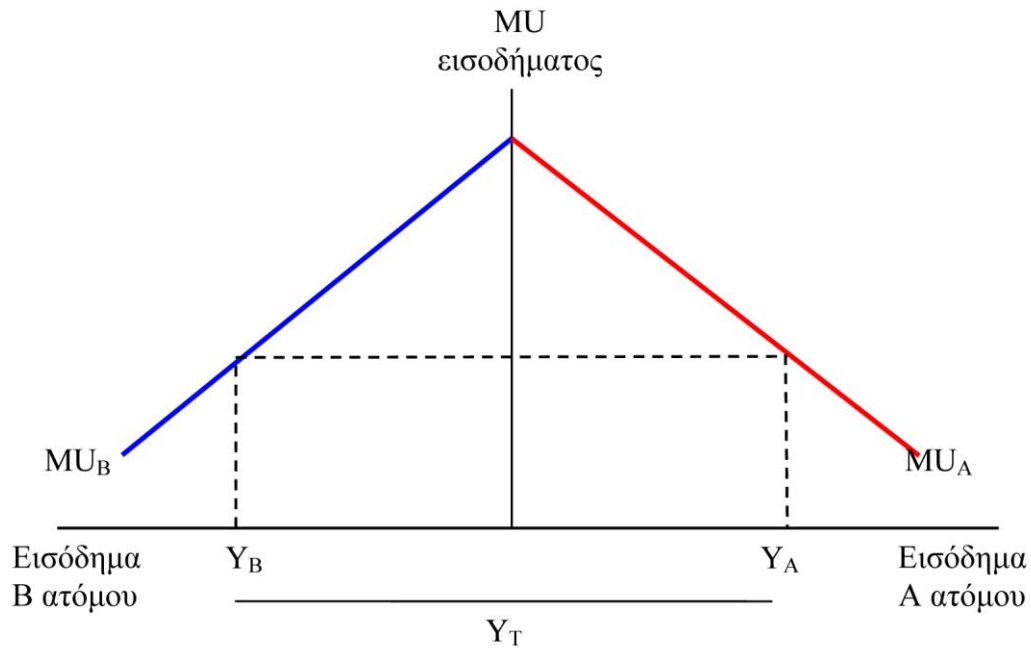
Όπως αναφέραμε πιο πάνω ο Bentham συνδέεται με την αρχή ότι επιδίωξη της κοινωνίας θα πρέπει να είναι η μεγαλύτερη ευτυχία για το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ατόμων και αυτό μπορεί να προσεγγιστεί με τη μεγιστοποίηση του αθροίσματος της ωφέλειας από το εισόδημα.

Ας υποθέσουμε προς στιγμή ότι η ωφέλεια είναι μέτρηση μη σε απόλυτους αριθμούς και ότι μπορούμε να κάνουμε διαπροσωπικές συγκρίσεις ωφέλειας. Σε μια τέτοια περίπτωση η μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας επιτυγχάνεται στο σημείο όπου η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος είναι ίση για όλα τα άτομα και η διανομή του εισοδήματος πρέπει να είναι τέτοια ώστε να ισχύει αυτή η σχέση.

Αν έχουμε δύο άτομα Α και Β, με τις ίδιες ακριβώς συναρτήσεις χρησιμότητας, τότε όπως δείχνει και το διάγραμμα 2.18 η μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας

¹⁰ Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί για περισσότερες λεπτομέρειες ένα βιβλίο για τη μέτρηση της διανομής, όπως π.χ. Cowell, (1977).

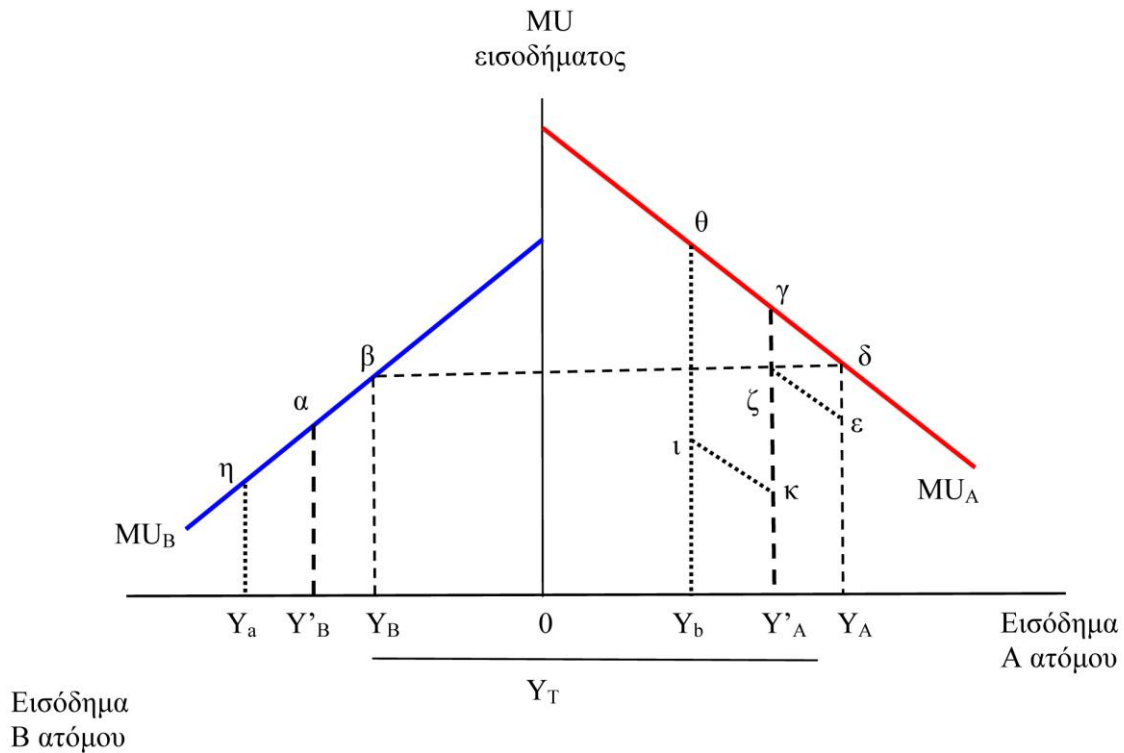
επιτυγχάνεται στο σημείο ίσης διανομής εισοδήματος. Αν το προς διανομή εισόδημα είναι Y_T τότε το η μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας συνεπάγεται ότι $Y_A=Y_B$.

Διάγραμμα 2.17. Μεγιστοποίηση κοινωνικής ωφέλειας για ταυτόσημα άτομα

Αν τα δύο άτομα έχουν διαφορετικές προτιμήσεις, όπως αυτές στο διάγραμμα 2.18, όπου οι καμπύλες οριακής ωφέλειας υποθέτουμε ότι έχουν την ίδια κλίση. Στην περίπτωση αυτή η διανομή του εισοδήματος που μεγιστοποιεί την κοινωνική ευημερία είναι εκείνη στην οποία το άτομο A έχει εισόδημα Y_A και το άτομο B έχει εισόδημα Y_B . Οποιαδήποτε άλλη κατανομή, π.χ. ίση διανομή εισοδήματος δηλαδή $Y'_A=Y'_B$ θα ήταν χειρότερη με την έννοια ότι η μετακίνηση στο Y_A και Y_B θα οδηγούσε σε μια απώλεια $Y'_B\alpha\beta Y'_B$ αλλά θα αύξανε την ευημερία του A κατά $Y_A\gamma\delta Y_A$, αυξάνοντας τη συνολική ευημερία κατά το τραπέζιο $\gamma\delta\epsilon\zeta$, με το $Y_B\alpha\beta Y_B$ να είναι ίσο με το $Y_A\zeta\epsilon Y_A$ από κατασκευή.

Από την ανάλυση αυτή γίνεται σαφές ότι με την ωφελμιστική προσέγγιση η διανομή του εισοδήματος εξαρτάται από τις προτιμήσεις των ατόμων.

Διάγραμμα 2.18. Μεγιστοποίηση κοινωνικής ωφέλειας για άτομα με διαφορετικές προτιμήσεις

Αβεβαιότητα

Ο Lerner (1944) εξετάζει διαφορετικά το θέμα της διανομής του εισοδήματος. Χωρίς να λάβει υπόψη του τα περί μετρήσιμης χρησιμότητας και διαπροσωπικής σύγκρισης των χρησιμοτήτων υποστηρίζει ότι σ' ένα αβέβαιο κόσμο το προσδοκώμενο άθροισμα των χρησιμοτήτων θα μεγιστοποιηθεί με την ίση διανομή του εισοδήματος.

Ας πάμε στο διάγραμμα 2.18 και ας υποθέσουμε ότι η διανομή του εισοδήματος γίνεται ίση, δηλαδή έχουμε μια μετακίνηση από το Y_A στο Y'_A και από το Y_B στο Y'_B , οπότε έχουμε μια απώλεια ίση με το τραπέζιο γδεζ. Ας θεωρήσουμε τώρα ότι είχαμε κάνει λάθος αρχικά για τη θέση των MU_A και MU_B και ότι οι καμπύλες αυτές είχαν αποδοθεί αντίστροφα στα άτομα A και B. Θα είχαμε δηλαδή $Y_a (=0Y_A)$ και $Y_b (=0Y_B)$, οπότε η μετακίνηση προς την ισότητα θα έχει μια απώλεια για τον A ίση με $Y_a \eta \alpha Y'_B$ και ένα όφελος για τον B ίσο με $Y_b \theta \gamma Y'_A$, με αποτέλεσμα να υπάρχει ένα καθαρό όφελος ίσο με $\theta \gamma \kappa$, καθώς $Y_a \eta \alpha Y'_B = Y_b \theta \gamma Y'_A$ από κατασκευή. Αν είμαστε πράγματι αβέβαιοι για τη θέση των καμπυλών οριακής χρησιμότητας και η πιθανότητα να ωφεληθεί ή να χάσει κανείς είναι 0,5, τότε η προσδοκώμενη ωφέλεια μεγιστοποιείται όταν έχουμε ίση

διανομή του εισοδήματος. Αυτό συμβαίνει διότι το μισό του θγκι είναι μεγαλύτερο από το γδεζ.

Συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας

Η συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας είναι μια αμφιλεγόμενη έννοια, η οποία έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις μεταξύ των οικονομολόγων. Προς το παρόν θα δεχτούμε ότι μια τέτοια συνάρτηση υπάρχει και μπορεί να πάρει τις διάφορες μορφές που αναφέραμε πιο πάνω. Μια ριζοσπαστική προσέγγιση στην έννοια της συνάρτησης κοινωνικής ευημερίας είναι εκείνη του Rawls. Ο Rawls υποστηρίζει ότι ο κατάλληλος τρόπος να προσεγγίσουμε τη θεωρία της δικαιοσύνης είναι να υποθέσουμε ότι το άτομο ξεκινά από μια «αρχική θέση» βρισκόμενο πίσω από ένα «πέπλο άγνοιας». Ας φανταστούμε τώρα ότι το άτομο καλείται να συμφωνήσει στη θέσπιση των κανόνων που θα διέπουν την κοινωνική και οικονομική διάρθρωση της κοινωνίας στην οποία θα ζει, τη θέσπιση ας πούμε ενός συντάγματος. Για να είναι η διαδικασία αμερόληπτη ας φανταστούμε ότι: α) το άτομο ξέρει πολύ λίγα, εκτός από τα πλέον γενικά στοιχεία, της ανθρώπινης κοινωνίας, β) έχει άγνοια για το ποια πιθανό θα είναι η δική του θέση στην κοινωνία, γ) ποια θα είναι η αρχική του περιουσία και δ) δεν ξέρει ακριβώς που είναι τα συμφέροντα του. Με βάση αυτά ποια θα πρέπει να είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του συντάγματος στο οποίο το άτομο θα συμφωνήσει; Για το Rawls πρέπει να υπάρχουν δύο βασικοί κανόνες.

1. Όλα τα άτομα έχουν δικαίωμα στην πιο ευρεία βασική ελευθερία που είναι συμβατή με την ίδια ελευθερία για τα άλλα άτομα.
2. Αποκλίσεις από την κοινωνική και οικονομική ισότητα δικαιολογούνται, με την προϋπόθεση ότι δεν παραβιάζεται ο πρώτος κανόνας και με την προϋπόθεση ότι α. Είναι υπέρ του λιγότερο προνομιούχου ατόμου, δηλαδή πρέπει να γίνονται αλλαγές που βελτιώνουν τη θέση του ατόμου που είναι στη δυσμενέστερη θέση στην κοινωνία. Η αρχή αυτή της βελτίωσης της θέσης του ατόμου με τη μικρότερη ευημερία λέγεται κανόνας *maximin*.

β. Οι αλλαγές αυτές είναι ανοιχτές σε όλους-αρχή της ισότητας των ευκαιριών.

Η αρχή 2α έχει ονομαστεί και αρχή της διαφοράς και έχουν γραφτεί πολλά για τα πλεονεκτήματα και της αδυναμίες της. Για την οικονομική ανάλυση θα εξετάσουμε τις απόψεις του Rawls με βάση τη συνάρτηση που αναφέραμε πιο πάνω (2.4). Πιο συγκεκριμένα θα το συνδέσουμε με το δείκτη του Atkinson (AI) για τη διανομή του

εισοδήματος. Θα υποθέσουμε ότι η συνάρτηση χρησιμότητας του ατόμου, με βάση το εισόδημα του (Y), μας δίνεται από τη συνάρτηση ισοελαστικής μορφής

$$U(Y_i) = \frac{(Y_i)^{1-e}}{1-e} \quad (2.11)$$

Η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος είναι

$$\frac{dU(Y_i)}{dY_i} = Y_i^{-e} \quad (2.12)$$

Με βάση την ωφελμιστική προσέγγιση η συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας παίρνει τη μορφή

$$W(U_1, U_2, \dots, U_n) = \sum_{i=1}^n U(Y_i) \quad (2.13)$$

και με βάση τη συνάρτηση (2.11) έχουμε ότι

$$W = \left[\sum_{i=1}^n (Y_i)^{1-e} \right]^{\frac{1}{1-e}} \quad (2.14)$$

Στο σημείο αυτό, ακολουθώντας τον Atkinson, εισάγουμε την έννοια του ίσα διανεμημένου ισοδύναμου επιπέδου εισοδήματος (Y_e), το οποίο είναι το ποσό του μικρότερου, κατά κεφαλή, συνολικού εισοδήματος το οποίο αν διανεμηθεί εξίσου μας δίνει το ίδιο επίπεδο ευημερίας με την αρχική διανομή. Έτσι έχουμε ότι

$$W[U_1(Y_e), U_2(Y_e), \dots, U_n(Y_e)] = W[U_1(Y_1), U_2(Y_2), \dots, U_n(Y_n)]$$

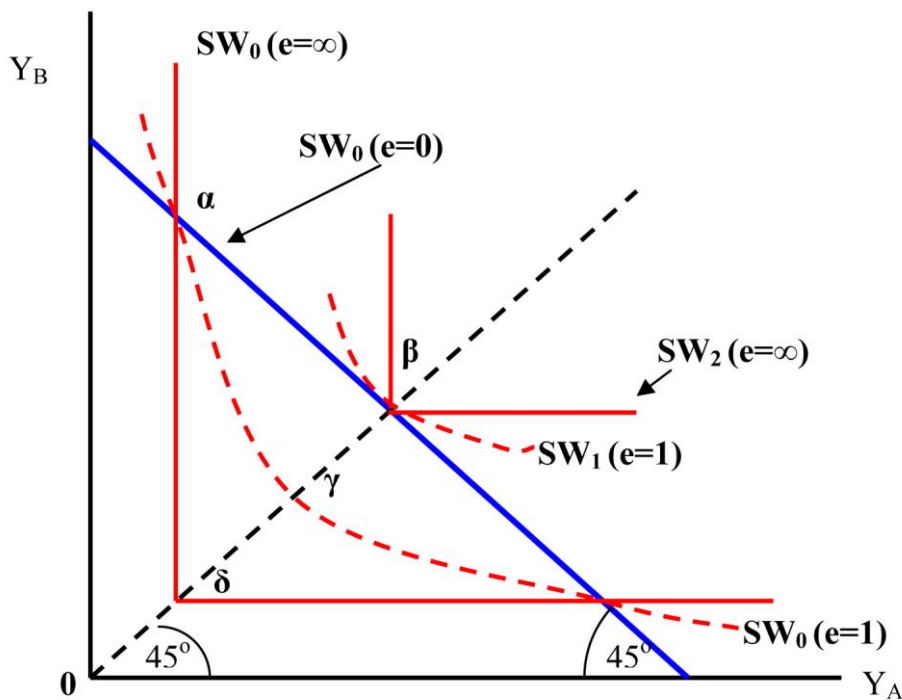
Ο δείκτης του Atkinson είναι

$$AI = 1 - (Y_e / \bar{Y}) \quad (2.15)$$

όπου \bar{Y} είναι το μέσο εισόδημα και $Y_e < \bar{Y}$, το οποίο κάνει με την ισοελαστική συνάρτηση το δείκτη Atkinson

$$AI = 1 - \left[\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (Y_i / \bar{Y})^{1-e} \right]^{\frac{1}{1-e}} \quad (2.16)$$

Οι διανεμητικές προτιμήσεις της κοινωνίας περιλαμβάνονται στην παράμετρο e . Στο διάγραμμα 2.19 έχουμε δύο άτομα τα Α και Β. Όταν $e=0$ υπάρχει αδιαφορία για τη διανομή εισοδήματος και η καμπύλη αδιαφορίας είναι ευθεία με κλίση 45° . Όταν έχουμε την περίπτωση του κριτηρίου του Rawls. Για κάθε αρχική διανομή εισοδήματος, ας πούμε στο σημείο α , η γραμμή 45° στους άξονες δείχνουν όλες τις κατανομές εισοδήματος που επιτυγχάνονται από το σημείο α , την αρχική διανομή. Η γραμμή 45° που ξεκινά από την αρχή των αξόνων αντιπροσωπεύει ίσο (μέσο) εισόδημα για τα άτομα Α και Β. Για το α η σχετική ίση διανομή είναι στο σημείο β .

Διάγραμμα 2.19. Δείκτης Atkinson και ισότητα

Όταν $e=1$, το σημείο α είναι πάνω στη SW_0 και το β πάνω στην SW_1 . Αυτό αντιπροσωπεύει τη διαφορά (όφελος) στην κοινωνική ευημερία που προκαλείται από τη μετακίνηση από το α στο β . Με βάση τον ορισμό που δώσαμε πιο πάνω, το σημείο γ είναι το ίσα διανεμόμενο ισοδύναμο του σημείου α , Y_e^1 . Έτσι έχουμε

$$AI = \frac{(SW_1 - SW_0)}{SW_1} = 1 - \frac{SW_0}{SW_1} = \frac{0\beta - 0\gamma}{0\beta} = \frac{\gamma\beta}{0\beta} \quad (2.17)$$

Το δείκτη μπορούμε να τον κατανοήσουμε καλύτερα αν δώσουμε στο δείκτη μερικές ειδικές τιμές (από 0 στο 1). Με $AI=0,4$, αν δηλαδή μόνο το 60% του συνολικού

εισοδήματος διανεμόταν εξίσου, αυτό θα εθεωρείτο ως κοινωνικά ισοδύναμο. Από την εξίσωση (2.15) έχουμε, με κάποια αναδιάταξη, την επιβεβαίωση του πιο πάνω.

$$Y_e = \bar{Y} (I-AI) \quad (2.18)$$

Καθώς το σημείο γ , στο διάγραμμα 2.19, πλησιάζει το β ο δείκτης τείνει στο μηδέν, πράγμα που σηματοδοτεί ισότητα των εισοδημάτων. Αν το γ πλησιάζει την αρχή των αξόνων ο δείκτης τείνει στο 1, που σημαίνει πλήρη ανισότητα στη διανομή. Για $e=0$ ο δείκτης θα γίνει $0/0\beta$ και για $e=\infty$, η περίπτωση του Rawls, $\delta\beta/0\beta$. Το βασικό στοιχείο του δείκτη είναι ότι περιορίζει όλα τα επιχειρήματα για την κατάλληλη μορφή της συνάρτησης κοινωνικής ευημερίας στην τιμή που παίρνει το e . Αν και δεν ξέρουμε το e αυτό μας διευκολύνει τη συζήτηση για την αντίστροφη σχέση μεταξύ αποτελεσματικότητας και ισότητας.

Βιβλιογραφία-Αρθρογραφία

1. Atkinson, A. B. (1970), "On the measurement of inequality", *Journal of Economic Theory*, 2, 244-263.
2. Cowell, F.A. (1977), *Measuring Inequality*. Oxford: Philip Allan, UNDP Human Development Report, 2003
3. Sen A. *On Economic Inequality*. Oxford: Oxford University Press, 1973.
4. Tobin, J. (1970), "On Limiting the domain of inequality", *Journal of Law and Economics*, 13,263-278.

3. Ηθική- Παιδεία

Η ανάπτυξη και κατά συνέπεια η κοινωνική ευημερία είναι μια ηθική αντίληψη του δικαίου μέσα σε μια γενιά και μεταξύ γενεών (Dahl 2004). Αφορά όχι μόνο την υλική αλλά και την ηθική και πνευματική διάσταση. Προς αυτή την κατεύθυνση η εκπαίδευση λειτουργεί καταλυτικά προετοιμάζοντας τον άνθρωπο για δράση μέσω επιστημονικής γνώσης και ηθικής διάστασης. Η τροποποίηση των αξιών θα δώσει το κίνητρο για δράση και ουσιαστική αλλαγή της κοινωνίας με πρωταρχική και επείγουσα ανάγκη για εκπαίδευση. «Είναι ασύλληπτο οποιοδήποτε κράτος θα μπορούσε να επιτύχει την ευημερία χωρίς να προωθηθεί αυτό το κυρίαρχο και ουσιαστικό μέλημα» (BIC, 1998).

Η επιδίωξη για ανάπτυξη και εφαρμογή της ηθικής διαπαιδαγώγησης αποτελεί διαχρονικό μέλημα της ανθρωπότητας και απασχολεί ακόμα και σήμερα (Pritchard,, 1996 Halstead, 1996). Σήμερα όμως εμφανίζονται έντονες αντιπαραθέσεις και σε επίπεδο περιεχομένου της ηθικότητας όσο και των μεθόδων που ενδείκνυνται για την ηθική διαπαιδαγώγηση. Για την ηθικότητα και πως πρέπει να οργανωθεί η ηθική εκπαίδευση έχουν εκφραστεί διάφορες απόψεις και θέσεις, όπως η διδασκαλία της ηθικής συμπεριφοράς στις περιστάσεις της καθημερινής ζωής ή ανάπτυξη ηθικής συνείδησης, στην οποία το άτομο να αποφασίζει πώς πρέπει να συμπεριφερθεί κατά την αντιμετώπιση των ηθικών διλημμάτων (Piaget, 2000). Η Haan προτείνει ότι «η ηθικότητα κατανοείται καλύτερα αν αναλυθεί, ο προσωπικός διαλογισμός μέσα σε χαρακτηριστικά κοινωνικά πλαίσια» (Bredemeier, 1983). Βέβαια, η ηθική πράξη που είναι και το ζητούμενο, δεν εξαρτάται μόνο από τα επίπεδα ανάπτυξης των παραμέτρων της προσωπικότητας που καθορίζουν την ηθική συμπεριφορά αλλά και από τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες βρίσκεται κατά περίπτωση το άτομο (Elkind, 2001).

Στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες της εποχής μας αμφισβητείται από πολλούς η ύπαρξη κοινώς αποδεκτών ηθικών αξιών για να αποτελέσουν το περιεχόμενο της ηθικής διαπαιδαγώγησης, χωρίς να υποτάσσουν τα πάντα και τους πάντες στο κυρίαρχο σύστημα της μεσοαστικής κοινωνικής τάξης (Kirschenbaum, 1995). Όμως παράλο την γενικότερη αυθαιρεσία και την κατάτμηση των ηθικών αξιών από το ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνίας διαπιστώθηκε σε έρευνα του 1997 ότι το 78% των γονέων συμπεριλαμβάνουν την ηθική εκπαίδευση μεταξύ των τεσσάρων πρώτων εκπαιδευτικών επιδιώξεων και κατά τους δασκάλους τοποθετείται ως η τρίτη κατά

σειρά προτεραιότητα μετά την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και την παροχή γνώσεων (Chelmis & Matsagouras, 1997).

Η προσέγγιση της ηθικής από τους ειδήμονες κατά κύριο λόγο επικεντρώνεται στα προβλήματα, τις υποχρεώσεις και την αρμόζουσα συμπεριφορά μεταξύ των ανθρώπων. Μια αρκετά ανερχόμενη αντίληψη τείνει να αναγνωρίζει τις ηθικές διδασκαλίες των παγκόσμιων θρησκειών ως ένα βασικό πλαίσιο για την ηθική ανάπτυξη. Αν παρατηρήσει κανείς πέρα από την θρησκευτική τελετουργία, την πολιτιστική πρακτική, το θεολογικό δόγμα διαπιστώνει ότι ο ρόλος του Θεού και η αγάπη του αποτελούν θεμέλιο λίθο της ηθικής διαπαιδαγώγησης και της ζωής γεγονός που συναντάται στις γραφές των περισσότερων θρησκειών. Οι αντιπρόσωποι των πέντε μεγαλύτερων θρησκειών του κόσμου που συμμετείχαν στο διαθρησκευτικό συνέδριο Assist Interfaith (1986), δήλωσαν ομόφωνα και κατηγορηματικά ότι η πίστη οδήγησε στη διατήρηση της ζωής. Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση είναι οργανική και πολυσύνθετη. Ο άνθρωπος ορμώμενος από εσωτερικές ιδιότητες που τον διαφοροποιούν από ζώα και φυτά, καθώς αυτά δεν τις διαθέτουν, τον καθιστούν ικανό να ανακαλύπτει τα μυστικά της φύσης να κυριαρχεί πάνω στο περιβάλλον του ενώ κατέχει ιδιαίτερη ευθύνη να χρησιμοποιεί τις θεόσταλτες δυνάμεις για θετικούς σκοπούς. Η ανάπτυξη και καλλιέργεια των πνευματικών ικανοτήτων είναι το κεντρικό ζήτημα. Η πνευματικότητα, η δικαιοσύνη και η ενότητα προσφέρουν ένα αισιόδοξο και πρακτικό όραμα για την οικοδόμηση προϋποθέσεων για ένα βιώσιμο μέλλον.

Επομένως η ανάπτυξη για την βιωσιμότητα προϋποθέτει την ενσωμάτωση των κατάλληλων αξιών σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Κάθε άτομο μέσα από την προσωπική του αναζήτηση και την εκπαίδευση θα πρέπει να αποκτήσει την ικανότητα να υιοθετεί τις αξίες για την προώθηση όχι μόνο των δικών του συμφερόντων αλλά ολόκληρης της κοινωνίας προς την ευημερία. Το κίνητρο για αυτό μπορεί να προέλθει από μια αίσθηση του πνευματικού σκοπού, των πεποιθήσεων και των αξιών που μπορούν να αποτελέσουν την πραγματική βάση για τη δέσμευση στις αλλαγές που απαιτούνται στην κοινωνία. Υπό αυτό το πρίσμα η οικογένεια διαδραματίζει έναν βασικό ρόλο για την διαπαιδαγώγηση κάθε νέας γενιάς, διαμορφώνοντας χαρακτήρα και προσωπικότητα και τις βασικές κοινωνικές και πνευματικές αξίες. Η οικογένεια ως το βασικό κύτταρο της κοινωνίας συμβάλλει καταλυτικά στην προώθηση του πολιτισμού και στην διαμόρφωση ηθικών αρχών στο άτομο, θεμελιώνοντας την πνευματική υπόσταση της κοινωνίας. Η μετάδοση και η μεταλαμπάδευση της ηθικής και του πολιτισμού από γενεά σε γενεά αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση της

αιφορίας και της κοινωνικής ευημερίας.

Ως προς την επίλυση των καιρίων προβλημάτων που ταλανίζουν τις σημερινές παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες και ιδίως της φτώχειας, της ανισότητας και του κοινωνικού αποκλεισμού, η αφομοίωση και η εφαρμογή των ηθικών αξιών μπορούν να αποτελέσουν τον ακρογωνιαίο λίθο για περισσότερο ηθικές και πνευματικές κοινωνίες. Το ζητούμενο είναι κοινωνίες οι οποίες θα χαρακτηρίζονται από αίσθηση αλληλεγγύης ούτως ώστε να εξασφαλίζεται η αξιοπρέπεια, ο σεβασμός, η δικαιοσύνη, η αξιοκρατία προς όλα τα μέλη της κοινωνίας αλλά και ο σεβασμός προς τις μελλοντικές γενεές.

Συμπεράσματα

Η κοινωνική ευημερία αποτελεί σε βάθος ηθική έννοια και απαιτεί κατανόηση των οικονομικών-υλικών παραμέτρων της κοινωνίας αλλά και κοινωνικών-ηθικών. Το σημείο εκκίνησης για τον ρόλο των ηθικών αξιών στην κοινωνική ευημερία βρίσκεται στην πνευματική σφαίρα της κοινωνίας. Δηλαδή σύσσωμη κοινωνία, πολιτεία, επιστήμη, θρησκεία, παιδεία-εκπαίδευση, οικογένεια οφείλει να συνδεθεί για να συμβάλλει στη μείωση ή ακόμα και αισιόδοξα στην εξάλειψη της φτώχειας, της ανισότητας, της εξαθλίωσης και γενικότερο του κοινωνικού αποκλεισμού και περιθωριοποίησης.

Από την εμπειρία διαφαίνεται ότι η μονόπλευρα επιστημονική, στυγνά ερευνητική και τεχνοκρατική προσέγγιση ως προς τις λύσεις των κοινωνικών προβλημάτων έχουν αποβεί άκαρπες. Αντίθετα, αναδεικνύεται η σημασία της ηθικής ως κλειδί στην επίτευξη της κοινωνικής ενότητας και ευημερίας.

Προς την κατεύθυνση της επίλυσης των προβλημάτων που λειτουργούν ως τροχοπέδη στην κοινωνική ευημερία, η ηθική εκπαίδευση με τις τυπικές, τις άτυπες αλλά και τις βαθύτερες διαστάσεις της σε συνεργασία και αρμονία με τις τεχνικές προϋποθέσεις οργάνωσης ενός κοινωνικού συστήματος δύναται να έχουν επί της ουσίας συνεισφορά. Η ενδυνάμωση των αξιών στη συνείδηση των πολιτών και η εγκαθίδρυση μιας ηθικής κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης θα ισχυροποιήσει το κίνητρο και τη θέληση για δράση και καταλυτική αλλαγή της κοινωνίας με γνώμονα την δικαιοσύνη και στόχο την ευημερία.

Συνοπτικά μπορούν να διατυπωθούν οι προτάσεις:

- Γνώση, κατανόηση και έμπρακτη εφαρμογή των ηθικών αξιών που μπορούν να δώσουν έναν συλλογικό πνευματικό προσανατολισμό στην κοινωνία, να

λειτουργεί χωρίς προκαταλήψεις και διακρίσεις, αλλά να συμβάλλει ενωτικά στην επίτευξη της ευημερίας

- Εφαρμογή της ηθικής εκπαίδευσης, η οποία να παρέχει τα κατάλληλα ερεθίσματα για τη διαμόρφωση συμπεριφορών βασισμένων στην αξιοπιστία, την ειλικρίνεια, την ευθύτητα δομικά στοιχεία της ανάπτυξης, σταθερότητας και της προόδου της βιωσιμότητας και κατ'επέκταση της ευημερίας.
- Εδραίωση κράτους προνοίας βασισμένου στις αρχές της ιδανικής κοινωνικής δικαιοσύνης με κεντρικό στόχο την ευημερία των πολιτών και την εξάλειψη-μείωση της φτώχειας και της κοινωνικής ανισότητας.
- Τροποποίηση στα κριτήρια της ανάπτυξης και ευημερίας, ώστε να γίνονται όχι μόνο με οικονομικά μέτρα αλλά και διαμέσου της αξιοποίησης του συνόλου του ανθρωπίνου δυναμικού και την εφαρμογή των αξιών.
- Προώθηση της ηθικής εκπαίδευσης με απώτερο στόχο την εξισορρόπηση της υλικής και πνευματικής ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία-Αρθρογραφία

1. Dahl, A. (2004). Leading the transition to sustainability: global challenges and individual action. Εισήγηση στο 8^ο ετήσιο συνέδριο του International Environmental Forum, Θεσσαλονίκη 15-17/10/2004.
2. BIC-Bahai International Community (1998). Valuing Spirituality on Development Initial Considerations Regarding the Creation of Spirituality Based Indicators for Development. Εισήγηση στο Συνέδριο “World Faiths and Development Dialogue”, Λονδίνο
3. Pritchhard, M. (1996). Reasonable children: moral education and moral learning, University Press of Kansas.
4. Halstead, J. (1996). Values and values education in schools. In J. M. Halstead & M. Taylor, Values in education and education in values. London: Farmer.
5. Piaget, J. (200). Περί παιδαγωγικής, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
6. Bredemeier, B. (1983). Athletic aggression: A moral concern. In H. J. Golstein (ed.), Sport violence. New York: Springer-Verlag
7. Elkind, D. (2001). The cosmopolitan school. Educational Leadership, 58,4.

8. Kirschenbaum, H. (1995). 100 ways to enhance values and morality in schools and youth settings. Boston:Allyn and Bacon
9. Chelms, S. & Matsagouras, E. (1997). Values education on. Paper presented at the 7th European conference for research on learning and instruction, Athens 26-30 August 1997

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία-Αρθρογραφία

1. Atkinson, A. B. (1970), "On the measurement of inequality", *Journal of Economic Theory*, 2, 244-263.
2. BIC- Bahai International Community (1995). *Η εφημερίδα της ανθρωπότητας*. Ηράκλειο: Εκδόσεις Αηδόνη.
3. BIC-Bahai International Community (1998). *Valuing Spirituality on Development Initial Considerations Regarding the Creation of Spirituality Based Indicators for Development*. Εισήγηση στο Συνέδριο "World Faiths and Development Dialogue", Λονδίνο
4. Bredemeier, B. (1983). *Athletic aggression: A moral concern*. In H. J. Golstein (ed.), *Sport violence*. New York: Springer-Verlag
5. Chelmis, S. & Matsagouras, E. (1997). *Values education on*. Paper presented at the 7th European conference for research on learning and instruction, Athens 26-30 August 1997
6. Cowell, F.A. (1977), *Measuring Inequality*. Oxford: Philip Allan, UNDP Human Development Report, 2003.
7. Dahl, A. (2004). *Leading the transition to sustainability: global challenges and individual action*. Εισήγηση στο 8^ο ετήσιο συνέδριο του International Environmental Forum, Θεσσαλονίκη 15-17/10/2004.
8. Elkind, D. (2001). *The cosmopolitan school*. *Educational Leadership*, 58, 4.
9. Halstead, J. (1996). *Values and values education in schools*. In J. M. Halstead & M. Taylor, *Values in education and education in values*. London: Farmer.
10. Hoffman, M. L., (1989), „Empathy and Prosocial Activism“ in N. Eisenberg, J. Reykowski & E. Staub (Eds.), *Social and Moral Values –Individual and Societal Perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates: 65-85.
11. Kirschenbaum, H. (1995). *100 ways to enhance values and morality in schools and youth settings*. Boston: Allyn and Bacon
12. Kohlberg L. (1984), *Essays on Moral Development*, N.Y, p.197.
13. Mackie J. (1985), *Morality and the Redistributive Emotions, Persons and Values*, Oxford, p.219.
14. Mill J. St. (1969), *Autobiography*, ed. J. Stillinger Boston.

15. Nucci, L. (1997). Moral development and character formation. In H. Walberly & G.Haetes (Eds), Psychology and educational practice. Berkeley, CA: McCutchan
16. Piaget, J. (200). Περὶ παιδαγωγικῆς, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
17. Pritchard, M. (1996). Reasonable children: moral education and moral learning, University Press of Kansas.
18. Samay, S.A. (1986). Affectivity: The power base of moral behavior. In G. F. McLean, F.E. Ellrod, D.L. Schindler, & J. A. Mann (Eds), Act and agent: Philosophical foundations for moral education and character development (pp. 71-114). New York: University Press of America.
19. Sen A. On Economic Inequality. Oxford: Oxford University Press, 1973.
20. Tobin, J. (1970), "On Limiting the domain of inequality", Journal of Law and Economics, 13,263-278.
21. Trivers R.L., (1971), The evolution of reciprocal altruism, Quart. Review of Biology 46, p.35)
22. Vanberg V., Cogleton R. D (1992). Rationality, Morality and Exit, Am. Pol. Science Rev.86, 418-431.
23. Warnock G.J. (1971), The Object of Morality, Oxford.

Ελληνική Βιβλιογραφία-Αρθρογραφία

1. Αριστοτέλης (1949). Ηθικά Νικομάχεια. Αθήνα: Πάπυρος.
2. Βάρκα-Αδάμη Α. (2005), Εισαγωγή στο Αστικό Δίκαιο, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
3. Βοσνιάδου Σ. (1998), Γνωσιακή Ψυχολογία, Αθήνα: Δάρδανος Gutenberg Ξανθάκου, Γ. & Καΐλα Μ.(2002). Το δημιουργικής επίλυσης πρόβλημα. Αθήνα: Άτραπος.
4. Γέμτος Π. Α., (2001), Οικονομία και Δίκαιο, Αθήνα: Εκδόσεις: Σάκκουλα.
5. Ζολώτας, Ξενοφών Ε.(1976) Κοινωνική ευημερία και οικονομική οργάνωση: Μία ομιλία, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος .
6. Λιανός Θ. Π. (2000), Κοινωνική Δικαιοσύνη: Θεωρίες, ιδέες, εμπειρίες, προτάσεις, Εκδόσεις: Καστανιώτη.

Πελεgrίνης Θ.(1997), Ηθική Φιλοσοφία, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.